

אוקטובר 2011

כלכלה למעשה: לימודי הכלכלה בישראל

נייר עמדה 4

נתן זוסמן, יובל אופק, רוני הכהן, טל וולפסון

עורך: אהרן אריאל לביא

התוכנית לכלכלה וחברה
במכון ון ליר בירושלים

מכון ון ליר בירושלים
THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE
معهد فان لير في القدس

התאחדות הסטודנטים בישראל
National Union of Israeli Students • اتحاد الطلاب الفلسطينيين في إسرائيل

סדרת ניירות עמדה

נייר עמדה 4

סדרת ניירות עמדה

נייר עמדה 4

כלכלה למעשה לימודי הכלכלה בישראל

נתן זוסמן
יובל אופק
רוני הכהן
טל וולפסון

עורך: אהרן אריאל לביא

התוכנית לכלכלה וחברה
במכון ון ליר בירושלים

מכון ון ליר בירושלים
THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE
معهد فان لير في القدس

התאחדות הסטודנטים בישראל
National Union of Israeli Students • اتحاد الطلاب الجامعيين في إسرائيل

POSITION PAPERS

No. 4

**Economics in Practice:
The Teaching of Economics in Israeli Universities**

Nathan Sussman

Rony Hacoheh

Yuval Ofek

Tal Wolfson

Edited by Aharon Ariel Lavi

עורכת לשון: לילך צ'לנוב

נייר העמדה הוא פרי עבודתו של פורום הסטודנטים לכלכלה,
בתמיכה משותפת של מכון ון ליר בירושלים והתאחדות הסטודנטים בישראל

© תשע"א – 2011, מכון ון ליר בירושלים

סדר וגרפיקה: נדב שטכמן

נדפס בדפוס "גרפית", ירושלים

התוכנית לכלכלה וחברה

התוכנית לכלכלה וחברה במכון ון ליר בירושלים הוקמה לנוכח המשימה שהמכון קיבל על עצמו לזהות את הפערים המתרחבים בחברה הישראלית, לנתח אותם ולהציע דרכי פעולה מעשיות לצמצומם. מטרת התוכנית ליצור כלים שיאפשרו לציבור להשתתף בשיח הכלכלי-חברתי ולהשפיע על המדיניות הכלכלית-חברתית בישראל, מתוך התמקדות בשאלות מרכזיות העומדות על סדר היום, בין השאר בתחומי חלוקת ההכנסות, שוק העבודה והכלכלה הציבורית.

משתתפי התוכנית הם כלכלנים מוכרים באקדמיה ובמשק הישראלי וחוקרים ממדעי החברה, ובמסגרתה נכתבים ניירות עמדה ונעשים מחקרים שנעזרים בשיטות כלכליות מקובלות. התוכנית מציגה חלופות מקצועיות למדיניות הכלכלית הנהוגה, בשאיפה לקדם צמיחה בת קיימא המתבססת על טובת כל האזרחים ועל הקטנת האי-שוויון בחברה.

התוכנית מבטאת קול ייחודי בשיח הציבורי בישראל, והיא שואפת לתרום לשינוי התפיסה הרווחת בשאלות כלכלה וחברה בשתי דרכים מרכזיות: הראשונה, פיתוח ראייה ביקורתית המבוססת על הבנה יסודית של תיאוריות ושל מונחים כלכליים המשמשים בשיח הציבורי. השנייה, הספקת כלים להתמודדות עם טיעוניהם של מייצגי התפיסות הכלכליות השמרניות – כלים שאינם מפותחים דיים כיום – מתוך הישענות על נתונים המעובדים בשיטות מקובלות כדי להציגם לפני הציבור, אמצעי התקשורת וקובעי המדיניות. הדבר יאפשר התערבות בזמן אמת בדיון בסוגיות המעסיקות את הציבור והשפעה על תהליך קביעת המדיניות הכלכלית-חברתית.

פרסומי התוכנית

- מחקרי מדיניות
- ניירות עמדה
- מחלוקות בכלכלה
- נקודות למחשבה

פעילות לציבור

- ערבי דיון וימי עיון
- סדנאות ודיוני שולחן עגול בהשתתפות קובעי מדיניות
- כינוסים שנתיים

פרסומי התוכנית לכלכלה וחברה ומידע על פעילותה נמצאים באתר האינטרנט של מכון ון ליר בירושלים, www.vanleer.org.il/economics

תוכן העניינים

תקציר מנהלים 9

א. הקדמה 13

1. מיהו כלכלן? 14

2. לימודי הכלכלה 14

3. קבוצת המחקר ועבודתה 16

ב. סקירת ספרות 18

1. האם לימודי הכלכלה משפיעים על הסטודנטים, ואם כן, כיצד? 18

2. דיון 20

3. סיכום 21

ג. השוואה בינלאומית 22

1. מתודולוגיה 22

2. ממצאים 24

א. מטרותיו המוצהרות של התואר 24

ב. המסגרת הכללית של התואר 24

ג. מידת התיאורטיות של הלימודים 26

ד. ההקשר ההיסטורי, התרבותי והפילוסופי של הכלכלה 27

ה. מידת ההכוונה לשוק העבודה 29

3. סיכום 30

ד. סקר עמדות סטודנטים לכלכלה וממצאיו 31

1. מתודולוגיה 31

2. ממצאים 32

א. חלק ראשון: היחס ללימודי הכלכלה (שאלות 1-4) 32

ב. חלק שני: עמדות בסוגיות אקטואליות (שאלה 5) 37

ג. חלק שלישי: הכרעה בשאלה תיאורטית (שאלה 6) 38

3. מסקנות 40

ה. מסקנות והמלצות 42

1. היכרות עם התפתחות המחשבה הכלכלית וההיסטוריה הכלכלית 42
  2. היכרות עם ביקורת הכלכלה ועם מחלוקות בדיסציפלינה הכלכלית 43
  3. היכרות עם כלכלת ישראל 44
  4. היכרות עם המחקר הכלכלי והאקטואליה הכלכלית 45
  5. הכשרה והכנה לשוק העבודה 46
- רשימת מקורות 49
- נספח: סקר הסטודנטים לכלכלה – נתונים, תרשימים ולוחות 51
- א. מאפייני המשיבים 51
  - ב. יחסו האישי של הסטודנט ללימודי הכלכלה (שאלות 1-4) 53
  - ג. עמדות הסטודנט בסוגיות אקטואליות (שאלה 5) 57
- משתתפי קבוצת המחקר (בסדר אלפביתי) 58
- הסטודנטים 58
  - אנשי הסגל 59

תקציר מנהלים

בעולם בכלל, ובישראל בפרט, נשמעה קריאה לבחינה מחודשת של לימודי הכלכלה, והיא גברה עם פרוץ המשבר הפיננסי העולמי ב-2008. אי-הנחת מלימודי הכלכלה בישראל ניכרת הן בקרב הסטודנטים, הן בקרב אנשי הסגל, והן בשוק העבודה הקולט את הבוגרים. בעקבות זאת הוחלט במכון ון ליר בירושלים, בשיתוף התאחדות הסטודנטים בישראל, להקים קבוצת מחקר שתעסוק בלימודי הכלכלה בישראל – בעיקר בלימודים לתואר בוגר – כדי להעמיק את הידע על המצב הקיים וכדי להציע דרכים לשיפורו. הקבוצה פעלה מנובמבר 2009 עד פברואר 2011, וחבריה היו סטודנטים ובוגרים של המחלקות לכלכלה במרבית האוניברסיטאות בישראל, מרצים במחלקות אלו ובחוגים לכלכלה במכללות, כלכלנים בכירים בגופים ממשלתיים ונציגים של המגזר הפרטי.

הנחת המוצא של הקבוצה הייתה שלכלכלן צריכים להיות כלי ניתוח המאפשרים לו להתמודד עם סוגיות כלכליות וחברתיות מגוונות. הוא צריך להכיר את המונחים הבסיסיים "עלות" ו"תועלת", לדעת לקבל החלטות רציונליות על פי אילוצים, ולהבין את מערכת האינטרסים המורכבת שמניעה את הבריות ושממנה נגזרות ההחלטות הכלכליות. הוא נדרש להבין את מורכבות היישום של כלי הניתוח הנלמדים, ובעיקר – להכיר במגבלות המודלים הקיימים ולדעת שישנם מודלים שונים זה מזה בהנחותיהם, ולכן גם במסקנותיהם. לבסוף, הכלכלן צריך להכיר את ההיסטוריה והפילוסופיה של הכלכלה.

בשלב הראשון של הדיונים ניסחו חברי הקבוצה את הערכותיהם בדבר לימודי הכלכלה בישראל, והצטיירו מהן בעיקר החסרונות האלה: (א) חוסר היכרות עם ההיסטוריה ועם הפילוסופיה של הכלכלה; (ב) היעדר ביקורתיות; (ג) חוסר בקיאות בכלכלת ישראל; (ד) עיסוק מועט באירועים כלכליים אקטואליים. הקבוצה ביקשה לבדוק אם הערכות אלו רווחות בקרב הסטודנטים לכלכלה באוניברסיטאות בישראל, ובמובן מסוים הן נעשו להשערות המחקר.

כדי לבחון את הסוגיה לעומקה נבחרו שלושה אפיקים להמשך העבודה: (א) סקירת ספרות העוסקת בהשפעה האפשרית של לימודי הכלכלה על הסטודנטים; (ב) בחינה משווה של לימודי הכלכלה באוניברסיטאות בישראל ובחו"ל; (ג) עריכת סקר לשם מיפוי מערך הציפיות של הסטודנטים לכלכלה בישראל, וכן לשם בדיקת ההשערה

שללימודים עצמם יש השפעה על הסטודנטים – בעקבות ממצאי סקירת הספרות. יש להדגיש שהמוטיבציה להכנת נייר העמדה לא הייתה ערכית אלא מקצועית, ושאינן בכוונת המסמך להביא להטיית לימודי הכלכלה לכיוון אידיאולוגי זה או אחר.

באשר לסקירת הספרות, כמה מחקרים מצאו הבדל בין סטודנטים לכלכלה לבין סטודנטים בתחומים אחרים בכל הנוגע להכרעות ערכיות. עם זאת, מתברר שאי-אפשר לטעון שללימודים עצמם יש השפעה על הסטודנטים, ולכן את ההטיה הערכית שנמצאה יש לתלות בנטייה התחלתית של הסטודנטים לכלכלה. הבחינה המשווה של לימודי הכלכלה העלתה שהאוניברסיטאות שונות מאוד זו מזו, בין השאר בכל הנוגע לעיסוק בסוגיות כלכליות אקטואליות, להיכרות עם השיח הביקורתי וללימוד ההיסטוריה והפילוסופיה של הכלכלה. בדיקת לימודי הכלכלה בחו"ל הניבה כמה רעיונות שאפשר ליישם בארץ. לבסוף, הסקר שנערך הראה שהסטודנטים סבורים שהלימודים אינם מכינים אותם כראוי לשוק העבודה, אך לא נמצא שיש ללימודים השפעה על התפיסות הערכיות שלהם.

המסקנה העיקרית של הקבוצה היא שלימודי הכלכלה תיאורטיים מדי; הם אינם מכינים את הבוגרים הכנה מספקת לתפקידים עתידיים בעלי השלכות חברתיות וכלכליות נרחבות. כמו כן, הלימודים אינם מכשירים את הבוגרים בדרך הטובה ביותר להיות מדעני חברה המבנים את המודלים הכלכליים בהקשר רחב ומודעים לשלל האפשרויות להסברת תהליכים בעולם. בעקבות זאת גיבשה הקבוצה כמה המלצות, ולהלן פירוטן על פי תחומים:

א. היכרות עם התפתחות המחשבה הכלכלית וההיסטוריה של הכלכלה:

1. הוספת קורס חובה או בחירה בנושא התפתחות המחשבה הכלכלית.

2. הוספת קורס בחירה בנושא ההיסטוריה הכלכלית.

3. עיסוק בהקשרים התרבותיים שהמודלים הכלכליים נוצרו בהם ובאירועים היסטוריים רלוונטיים.

ב. היכרות עם ביקורת הכלכלה ועם מחלוקות בדיסציפלינה הכלכלית:

1. שילוב רכיבים ביקורתיים בקורסים הקיימים.

2. שילוב מטלות מעשיות שבהן יידרשו הסטודנטים להתמודד עם שאלות כלכליות מרכזיות.

3. הזמנת כלכלנים בעלי גישות ותפיסות מגוונות להרצאות אורח.

ג. היכרות עם כלכלת ישראל:

1. הוספת קורס חובה שיעסוק בכלכלת ישראל בהיקף של 4 נקודות זכות לפחות.
2. התמודדות אקטיבית עם נתוני מקרו של המשק הישראלי ועם מגמות בינלאומיות (הכנת סקירות, הצגה של נושאים וכדומה).

ד. היכרות עם המחקר הכלכלי ועם האקטואליה הכלכלית:

1. עיסוק בחידושים במחקר הכלכלי ששינו את תפיסת הכלכלה שינוי מהותי.
2. קריאת מאמרים המנתחים התפתחויות כלכליות עכשוויות ובחינת המודלים הכלכליים לאורם.
3. הענקת תמריצים לאנשי מקצוע לכתובת ספרי לימוד עדכניים בעברית.

ה. הכשרה והכנה לשוק העבודה:

1. הוספת קורסי יסוד במימון ובחשבונאות.
2. בחינת האפשרות לפצל את הלימודים למסלול תיאורטי ולמסלול מעשי החל משנת הלימודים השנייה. כדי לאפשר בחירה מושכלת מומלץ לקיים יום אוריינטציה כבר בשנה הראשונה. במסגרת זו מוצעים המהלכים האלה:
  - א. במסלול המעשי – שילוב התמחויות בתמורה לנקודות זכות או לשכר.
  - ב. פתיחת מסלול ישיר לתואר שני לסטודנטים המעוניינים בקריירה אקדמית.
3. בחינת האפשרות לפתוח מסלול לתואר חד-חוגי בכלכלה בהיקף של 80 נקודות זכות (אם אין כזה).
4. במידת האפשר, קיום סיורים במרכזי העשייה הכלכלית בארץ.

א. הקדמה

כאשר מדברים על כלכלה מתכוונים בדרך כלל לכיס הפרטי, לצרכנות, לריבית בבנק ולשאר הדברים הנוגעים לפרט – או לכל שאר הנושאים שמבחינת האדם הפרטי מקומם במוספי הכלכלה, כגון שוקי ההון ומטבע החוץ, אינפלציה וכדומה. אולם הכוחות הכלכליים הם מהכוחות המשמעותיים ביותר הפועלים בחברה האנושית, ויש להם השפעה עצומה על חיי כולנו, גם אם לא תמיד אנו מודעים לה. שלא כמדעים אחרים, הנחקרים במעבדות אטומות, הכלכלה מתרחשת כאן ועכשיו, בין הבריות. כמעט לכל פעילות – החל ברכישה ומכירה וכלה בחשיפה לפרסומות, ואפילו לקריאת שורות אלו – יש היבט כלכלי.

ישנן שיטות רבות לניהול הכלכלה ולהתבוננות בה, ובסופו של דבר מדובר בהכרעות ערכיות ותרבותיות בשאלות כגון אלו: מהי מערכת היחסים הרצויה בין האדם לבין הכסף? כיצד מכוננים חברה ראויה בעלת בסיס כלכלי איתן? האם להשקיע בפיתוח טכנולוגיות חדשות או בניצול נכון יותר של הטכנולוגיות הקיימות? עד כמה להרחיב את התעשייה וכיצד לשמור על הסביבה? האם לחנך להישגיות מתוך תחרותיות או מתוך הדדיות? לא צריך להיות מדען כדי לענות על שאלות כאלה, אבל צריך להיות מדען כדי לבנות את המודל שיאפשר להשיג את המטרות שהוצבו. אין להמעיט אפוא בערכו של ההיבט המדעי-אמפירי במחשבה הכלכלית: בכוחו לספק הסברים מעמיקים לתופעות חברתיות, להציע דרכים להנעת תהליכים ואף לספק כלים אמינים לחיזויים.

אחד הצמתים המרכזיים שהמהלכים הכלכליים והחברתיים מתעצבים בהם הוא לימודי הכלכלה, בעיקר באוניברסיטאות. רבים מן האישים הממלאים כיום תפקידים בכירים במשק, הן בעולם העסקים והן במגזר הציבורי – אנשים שלהחלטותיהם השפעה רבה על כל אזור ואזור במדינה – למדו או לימדו בשלב כלשהו בחייהם באחת המחלקות לכלכלה בארץ או בעולם. מכאן שיש חשיבות חברתית כללית לאופי הלימודים וההכשרה במחלקות לכלכלה, ולמעשה מדובר בתחום שיש בו עניין לציבור הרחב ולא רק לכלכלנים. רמז לחשיבה דומה מצאנו בדברי ה"אני מאמין" של המחלקה לכלכלה באוניברסיטת ברקלי – שם נאמר כי חקר הכלכלה חשוב להבנת השפעתם של סוגי מדיניות חלופיים על המשק, וכי השפעת המדיניות הכלכלית על רווחת האוכלוסייה ניצבת במוקד ההתעניינות בתחום. אולם לצערנו מדובר בעמדה חריגה למדי, ובמרבית המחלקות שסקרנו לא מצאנו חשיבה כזאת (ראו על כך בהמשך).

1. מיהו כלכלן?

כדי לצמצם את היריעה ולמקד את המחקר, החלטנו לשאול: מיהו בעצם הכלכלן הרצוי? מהם הכלים הבסיסיים הדרושים לו ומהו הידע הבסיסי שראוי שירכוש במהלך לימודיו? מתברר שלמרות הביקוש הרב ללימודי כלכלה אין הגדרה ברורה למקצוע "כלכלן", ולמעשה כלכלנים משמשים במגוון עצום של תפקידים, עד שאפשר לומר שהתואר בכלכלה הוא בעיקר סוג של "איתות" (signaling).¹

דיוני הקבוצה הביאו אותנו למסקנה שלכלכלן בוגר תואר ראשון בלימודי כלכלה צריכים להיות כלי ניתוח המאפשרים לו להתמודד עם מגוון רחב של סוגיות כלכליות וחברתיות אקטואליות. עליו להכיר את המונחים הבסיסיים של המקצוע, ולהבין את מערכת האינטרסים המורכבת שמניעה את בני האדם ושממנה נגזרות ההחלטות הכלכליות, וחשיבתו צריכה להתאפיין בקבלת החלטות רציונלית המתחשבת באילוצים. אמנם הכלכלן המתחיל מצויד במספר קטן של מודלים שימושיים לניתוח סוגיות מיקרו-כלכליות ומקרו-כלכליות, וכן בכלים בסיסיים לניתוח נתונים כלכליים; ואולם על הכלכלן להבין את מורכבות היישום של כלי הניתוח שלמר, ובעיקר להכיר במגבלות המודלים ובקיומם של מודלים השונים זה מזה בהנחותיהם, ולכן גם במסקנותיהם. לבסוף, הכלכלן צריך להכיר – ולו באופן כללי – את ההיסטוריה ואת הפילוסופיה של תחום הידע שלו.

2. לימודי הכלכלה

לימודי הכלכלה בעולם בכלל, ובישראל בפרט, עומדים אל מול קריאה לבחינה מחודשת. קריאה זו גברה עם פרוץ המשבר הפיננסי העולמי ב-2008, שהעמיד את מדע הכלכלה באור ביקורתי. סוגיית לימודי הכלכלה בישראל זכתה לדוח מקיף שהתמקד במצב המחלקות לכלכלה בישראל והוגש למועצה להשכלה גבוהה (Council for Higher Education, 2008). תלמידי כלכלה רבים בישראל, במיוחד בפורום הסטודנטים לכלכלה הפועל בכמה אוניברסיטאות, הביעו גם הם חוסר שביעות רצון מהמצב הנוכחי. זהו עניין כבד משקל, במיוחד לנוכח העובדה שרבים מבוגרי המחלקות לכלכלה ממלאים כאמור תפקידים ציבוריים בעלי חשיבות והשפעה במשק. בתפקידים אלו, בייחוד בעמדות מפתח כמו משרות בכירות באגף התקציבים במשרד האוצר ובצה"ל (הכוונה לקצינים בכירים החוזרים לשירות לאחר לימודים אקדמיים), נדרשת

1 פירוש הרבר שההצלחה להתגבר על הקשיים שבלמודי הכלכלה נתפסת אצל המעסיקים כמנבאת הצלחה באופן כללי. ראו על כך Spence 1973, וראו גם זעירא 2009, 19.

ראיית עולם רחבה ורגישות חברתית. מסירת האחריות לנושאים מורכבים – הקשורים לעתים בכמה תחומי ידע – לידי כלכלן שתפוסת עולמו מבוססת על היבטים כלכליים צרים עלולה להביא לקבלת החלטות מוטות ואף מזיקות. בעולם רב־תרבותי, מורכב ודינמי יותר ויותר, עולם שהכלכלה היא רק אחד מהיבטיו, מומחיות יתר עלולה להביא לצרות אופקים, ולכן לימודי הכלכלה צריכים לפתח יצירתיות, ראייה רחבה ויכולת חשיבה אינטגרטיבית, ולצייד את בוגריהם בכלים לניתוח ולקבלת החלטות.²

במחקרנו מצאנו שרוב הסטודנטים רואים בלימודי הכלכלה בסיס לעיסוק מקצועי, ורק מיעוטם מתכוונים לעסוק במחקר (ראו על כך בהמשך). אף על פי כן, באופן מסורתי המחלקות לכלכלה באוניברסיטאות שמות דגש על המחקר, וההכשרה הניתנת במסגרתן נגזרת מהתפיסה שהכלכלה היא מדע ומהרצון להכשיר את מדעני הדור הבא בתחום. פער זה ראוי כמובן לטיפול – וגם דוח המל"ג בנושא לימודי הכלכלה קבע שרצוי שלא להתעלם מצורכיהם של מרבית התלמידים. ראוי לציין כי שלא כמו ברוב המקצועות החופשיים (ראיית חשבון, עריכת דין, פסיכולוגיה וכדומה) למקצוע הכלכלה אין תקינה מעוגנת בחקיקה, וייתכן אף שאי־אפשר לגבש תקינה כזאת בשל רוחב היריעה והשונות הרבה בתחום זה.

לנוכח הנאמר כאן יש לדעתנו להבחין בין שני סוגים של כלכלנים, ובעקבות זאת בין מסלולי הלימודים שהם נדרשים ללמוד: הסוג הראשון הוא כלכלנים עיוניים. בשבילים הלימודים לתואר בוגר אינם אלא מבוא ללימודי המשך הדורשים ידע נרחב יותר מן הידע הנרכש כיום במרבית המחלקות לכלכלה בארץ. כלכלנים עיוניים זקוקים הן לידע מתמטי רב יותר והן לידע רחב יותר על התפתחותו ההיסטורית של המדע שהם מבקשים לעסוק בו, מנקודת המבט של ההיסטוריה, הפילוסופיה והמחקר הסוציולוגי של המדעים. הסוג השני הוא כלכלנים מעשיים. בשבילים הלימודים לתואר בוגר בכלכלה עשויים להיות חשיפתם היחידה למדע הכלכלה. משום כך חשוב להקנות לכלכלנים המעשיים את יסודות מדע הכלכלה, ועם זאת לא לטעת בהם את התחושה שהידע החלקי שרכשו במהלך לימודיהם מקנה להם שליטה מלאה במקצוע. כמו כן, יש לאזן בין הקניית הידע המתמטי

2 טענה זו מתבססת על נייר העמדה שפרסמה התאחדות הסטודנטים בנושא לימודי ליבה באקדמיה (ראו לביא 2009). בנייר עמדה זה נטען כי לימודים הממוקדים בתחום ידע אחד אינם מספקים וכי יש לשאוף להטמעת חובת לימודי ליבה במוסדות להשכלה גבוהה בכלל. אין ספק שטענה זו רלוונטית וחשובה גם ללימודי הכלכלה. התאחדות הסטודנטים מקדמת את יישום המלצות נייר העמדה מול המל"ג וראשי האוניברסיטאות.

והתיאורטי ההכרחי להבנת כלי הניתוח הכלכליים, לבין הקניית היכולת להשתמש בכלים שנלמדו כדי לפעול במציאות הכלכלית ברמה מקצועית נאותה (על המסלולים המוצעים ראו בהמשך).

3. קבוצת המחקר ועבודתה

מכון ון ליר בירושלים, בשיתוף התאחדות הסטודנטים בישראל, החליט להקים קבוצת מחקר שתעסוק בלימודי הכלכלה בישראל, במיוחד בלימודים לתואר בוגר – הן כדי להעמיק את הידע על המצב הקיים והן כדי להציע דרכים לשיפור. הקבוצה פעלה מנובמבר 2009 עד פברואר 2011, וחבריה היו סטודנטים ובוגרים של המחלקות לכלכלה במרבית האוניברסיטאות בישראל, מרצים במחלקות אלו ובחוגים לכלכלה במכללות, כלכלנים בכירים בגופים ממשלתיים ונציגים של המגזר הפרטי. הדיונים נערכו בשתי קבוצות משנה – האחת של הסטודנטים והאחרת של אנשי הסגל – מתוך תיאום ושיתוף פעולה. הקבוצות קיימו כמה פגישות עבודה וערכו מחקר שכלל עבודה תיאורטית ועבודה מעשית. מסמך זה מציג את פירות עבודתן של הקבוצות, ומטרתו לקדם את השיח בנושא ולהביא לשינויים של ממש במחלקות לכלכלה באוניברסיטאות ובמכללות בישראל. יצוין שחברי הקבוצה מודעים לחשיבות המכללות ולייחודיותן, אך בשל מגבלות טכניות בחרו להתמקד באוניברסיטאות. יש כמובן מקום להמשיך ולחקור גם את לימודי הכלכלה במכללות. עם זאת עמדת המכללות לא נעדרה מהדיון, שכן ניתן להן ייצוג הולם בקבוצת המרצים. ראוי להדגיש שהמוטיבציה לכתובת נייר העמדה אינה ערכית אלא מקצועית וחברתית – מטרתו אינה להביא להטיית לימודי הכלכלה לכיוון אידיאולוגי זה או אחר, אלא כאמור לבחון את המצב בשטח ולהציע הצעות לשיפור.

ברקע דיוני הקבוצה עמדו מסקנות דוח המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג) שנזכר לעיל. הביקורת המובעת בדוח הזה מתמקדת בשני נושאים: תוכני הלימודים וסגל ההוראה. קבוצת המחקר במכון ון ליר לא עסקה בנושא סגל ההוראה מכיוון שמדובר בסוגיה תקציבית כבדת משקל הנדונה בדרגים גבוהים ורלוונטיים יותר. זו סוגיה רוחבית הקשורה לעתיד ההשכלה הגבוהה בישראל בכלל, והיא עמדה על סדר יומה של התאחדות הסטודנטים הארצית במהלך המשא ומתן שניהלה עם משרד האוצר ועם הוועדה לתכנון ולתקצוב (ות"ת) במהלך שנת תש"ע. באשר לתוכני הלימודים, המסקנה הכללית של מחברי דוח המל"ג הייתה שלימודי הכלכלה בישראל מדגישים יתר על המידה את הפן התיאורטי, על חשבון הקניית היכולת לנתח את המציאות הכלכלית בכלל, ואת המציאות הכלכלית בישראל בפרט (Council for Higher Education 2008, 29–31). מסקנה זו עולה

בקנה אחד עם הערכותיהם של משתתפי קבוצת המחקר, ועם טענתם שהלימודים בישראל אינם מצליחים להקנות הבנה רב־ממדית של העולם הכלכלי.

בסיכום השלב הראשון של הדיונים התגבשו כמה הערכות מרכזיות המבטאות את אי־הנחת של משתתפי הקבוצה מלימודי הכלכלה כפי שהם כיום. הערכות אלו הנחו את המשך העבודה, ובמובן מסוים הפכו להשערות המחקר:

א. חוסר היכרות עם ההיסטוריה והפילוסופיה של הכלכלה: הערכנו שבתוכניות הלימודים חסרים קורסים העוסקים בהיסטוריה של הכלכלה ובהתפתחות דיסציפלינת הכלכלה, וכן במחשבה הכלכלית לגווניה.

ב. היעדר ביקורתיות: שיערנו שתלמידי הכלכלה אינם נחשפים דיים למחלוקות בדיסציפלינה הכלכלית, ואינם מכירים די הצורך דעות וגישות מגוונות ומנוגדות.

ג. חוסר בקיאות בכלכלת ישראל: שיערנו שהלימודים אינם מקנים ידע מספק על המשק הישראלי, ובכלל זה נתונים כלכליים, מאפיינים ייחודיים ואירועים ותהליכים שהשפיעו על עיצוב המשק בעבר ובהווה.

ד. היעדר דיון באירועים כלכליים אקטואליים: הערכנו שהלימודים נותרים לרוב ברמה התיאורטית והם מנותקים מהמציאות. הועלתה הטענה שהסטודנטים אינם לומדים כיצד לחבר בין המודל התיאורטי למציאות ואינם לומדים לפרש את המציאות הכלכלית באופן מושכל יותר מהאזרח הממוצע.

לאחר הדיונים הראשוניים וגיבוש השערות המחקר נבחרו שלושה אפיקים להמשך העבודה, כדי לבחון את ארבע הסוגיות שהועלו לעיל ממגוון נקודות מבט, בתקווה שהמידע שייאסף יסייע בגיבוש המלצות מושכלות, יעילות ובנות יישום:

א. סקירת ספרות אקדמית העוסקת בהשפעת לימודי הכלכלה על הסטודנטים.

ב. בחינה משווה של לימודי הכלכלה בישראל ולימודי הכלכלה בחו"ל.

ג. עריכת סקר בקרב סטודנטים לכלכלה באוניברסיטאות.

ב. סקירת ספרות

1. האם לימודי הכלכלה משפיעים על הסטודנטים, ואם כן, כיצד?

מאז שנות השמונים של המאה העשרים פורסמו מחקרים רבים שברקו אם כלכלנים שונים מבני אדם אחרים בערכי המוסר המשתקפים בבחירותיהם ובהתנהגותם. כאשר נמצא הבדל כזה, נעשה ניסיון לבחון אם אפשר לייחס אותו ללימודי הכלכלה – כלומר האם הוא תוצאה של אינדוקטרינציה (הפנמת מסרים והנחות) או שמא מקורו בנטייה התחלתית שהביאה לבחירה בתחום לימודים זה, כלומר שאנשים הפונים ללימודי כלכלה שונים מלכתחילה מהאדם הממוצע. להלן נציג תמצית של המחקרים שברקו את השאלות האלה ונתאר את ממצאיהם ומסקנותיהם. ג'רלד מרוול ורות איימס בדקו אם סטודנטים לכלכלה נוטים להיות "נוסעים חופשיים" ("Free Riders")³ יותר מסטודנטים אחרים ולהעדיף את טובתם האישית על פני האינטרס הציבורי יותר מן הממוצע (Marwell and Ames, 1981). לצורך המחקר הם ערכו ניסוי בכלכלה התנהגותית ובו התבקש כל משתתף להפריש כסף לקופה ציבורית.⁴ הכלכלנים הפרישו 20% מכספם בממוצע, לעומת 42% בממוצע בקבוצת הביקורת. המסקנה הייתה שכלכלנים נוטים להיות "נוסעים חופשיים" פי שניים מן הממוצע.

ג'ון קרטנר ומייקל איירונס בחנו את התנהגותם של כלכלנים באמצעות ניסוי קלאסי של תורת המשחקים (Carter and Irons 1991). לכל משתתף ניתנו 100 דולרים והיה עליו להחליט כיצד לחלוק אותם עם משתתף אחר. המשתתף האחר היה רשאי לסרב להצעה ובכך לגרום ששניהם יפסידו את כל כספם. מסקנת הניסוי הייתה שהתנהגות הכלכלנים רציונלית יותר מן ההתנהגות הממוצעת – הם מסכימים לקבל סכומי כסף קטנים יותר ומציעים סכומים קטנים יותר.

רוברט פרנק ועמיתיו ערכו ניסוי המכונה "דילמת האסיר", אחד הניסויים המפורסמים בתורת המשחקים, בקרב קבוצת כלכלנים (Frank et al. 1993). הם מצאו שכלכלנים שיתפו פעולה פחות מאוכלוסיות אחרות. נוסף על כך, הם מצאו שבקרב סטודנטים במקצועות אחרים הנטייה לשתף פעולה גוברת במהלך שנות הלימודים, ואילו אצל הכלכלנים לא נצפתה תופעה כזאת. עורכי המחקר הסיקו שהחשיפה המרובה למודלים של אינטרס פרטי גורמת להטיה אצל

3 הכוונה לאנשים (או גופים) שצורכים מוצר מסוים ואינם משלמים בעבורו, או משלמים סכום שאינו משתווה לערך הייצור המלא שלו. הדבר עלול להוביל להפסקת הייצור או לתת-ייצור, וכן לשימוש בזבזני במשאבים ציבוריים.

4 סכום הכסף המופרש הוכפל במקדם הגבוה מ-1 בעבור התועלת הכוללת, ולכן כאשר כל המשתתפים מפרישים את כל כספם, התועלת הציבורית מרבית.

הסטודנטים לכלכלה ומביאה אותם להעדיף העדפה חריגה יחסית את האינטרס הפרטי שלהם על פני טובת הכלל.

מסקנה זו ספגה ביקורת מצד אנתוני יוז ועמיתיו – הללו טענו שאפשר שהסיבה להבדל בין כלכלנים לסטודנטים אחרים היא שהכלכלנים מבינים טוב יותר את הדילמות המוצגות בפניהם, והבנה זו מביאה לקבלת החלטות מציאותיות ורציונליות יותר בדבר שיתוף פעולה (Yezer et al. 1996). קבוצת החוקרים של יוז ערכה ניסוי "בחיים האמתיים": בלי ידיעת הסטודנטים, הם הניחו כמה פעמים באמצע הכיתה מעטפה ובה 10 דולרים ומכתב רשמי המאפשר לאתר את בעל המעטפה (הלא הוא המרצה). ממצאיהם מעידים לכאורה על מציאות הפוכה מזאת שתיארו פרנק ועמיתיו: בכיתות של סטודנטים לכלכלה שיעור החזרת המעטפות ביחס למספר הפעמים שהן הונחו היה גבוה ב-10% מבשאר הקבוצות (שם).

בתגובה לכך הצביעו פרנק ועמיתיו על בעיות מתודולוגיות בניסויים ב"חיים האמתיים", כגון חוסר היכולת לבודד משתנים מרכזיים בזהות המחזירים (למשל גיל ומגדר). נוסף על כך, הם חידדו את טענתם שלימודי הכלכלה מביאים להפנמת ההנחה שאנשים מונעים מאינטרס פרטי, והוסיפו שכמה מחקרים מראים שכאשר פרטים מאמינים שפרטים אחרים בסביבתם מונעים מאינטרס פרטי בלבד, הם ייטו להתנהג כך גם כן וימעיטו בשיתוף פעולה (Frank et al. 1996).

כעבור כמה שנים הצטרפו ביוון פרנק וגונתר שולץ לביקורת של יוז ועמיתיו על הפרשנות המוטעית לרבריהם של רוברט פרנק ועמיתיו (Frank and Schulze 2000). הם ביקרו בעיקר את הסבר הסיבתיות וטענו שיתכן שלא לימודי הכלכלה גורמים להבדלים בין הכלכלנים לבין שאר האוכלוסייה, אלא נטייה המאפיינת אותם מלכתחילה (selection). פרנק ושולץ ערכו ניסוי שמטרתו לבחון אם סטודנטים לכלכלה מתנהגים באופן מוסרי פחות מהמוצע (Frank and Schulze 1998). המשתתפים התבקשו לקבוע את מידת התועלת הפרטית שלהם מול מידת הפגיעה בקבוצה שהם משתייכים אליה (כאשר יש תחלופה בין התועלת הפרטית לתועלת הקבוצתית). נמצא שגברים הלומדים כלכלה הם בעלי ההתנהגות הפחות מוסרית, אחריהם נשים שלומדות כלכלה, אחריהן נשים אחרות ולבסוף גברים אחרים. החוקרים לא מצאו הבדלים בין סטודנטים בשלבים השונים של לימודי הכלכלה. ממצאים אלו הסיקו פרנק ושולץ כי לא הלימודים הם שגורמים להבדלים אלו בין סטודנטים לכלכלה לסטודנטים אחרים.

בשנת 2002 ניסו ברונו פריי וסטפן מאייר להתמודד עם טענות קודמיהם באמצעות ניסוי חי, דומה לניסוי של יוז ועמיתיו (Frey and Meier 2003). הניסוי נערך בקרב 30,000 סטודנטים באוניברסיטת ציריך ובמסגרתו התבקשו הסטודנטים לתרום לקרן חברתית במשך חמישה סמסטרים. נמצא שסטודנטים לכלכלה לא התנהגו אחרת מהמוצע, ואילו סטודנטים למינהל עסקים תרמו פחות

מהממוצע. כמו במחקרם של פרנק ושולץ, גם כאן לא נמצא שהלימודים הם מקור השונות, אלא שמקור ההטיה בנטייה התחלתית. גם ניל גנדל ועמיתיו הגיעו למסקנה דומה (Gandal et al. 2005). החוקרים בדקו דירוג של ערכים בקרב סטודנטים לכלכלה לעומת סטודנטים בתחומים אחרים במדעי החברה – הפעם בניסוי שנעשה בישראל.⁵ בניסוי נמצא שסטודנטים לכלכלה דירגו (בעקיפין) ערכים של כוח, נהנתנות והישגים במקום גבוה לעומת סטודנטים למקצועות אחרים. גנדל ועמיתיו בדקו גם אם ההבדלים הללו נובעים מהלימודים, או שמא אנשים בעלי ערכים מסוימים בוחרים ללמוד כלכלה מלכתחילה. הם השוו בין קבוצות של סטודנטים לכלכלה בכמה שלבים בלימודיהם, אך לא מצאו הבדלים ביניהן. ממצא זה מחזק את הסברה שמדובר בהבדל אפריורי. עוד ניסוי מפורסם שנערך בישראל הוא הניסוי של אריאל רובינשטיין. רובינשטיין ערך סקר בקרב סטודנטים למדעי החברה, למשפטים ולמדעים מדויקים בישראל (Rubinstein 2006), שבו התבקשו הנשאלים להיכנס לנעלי של מנכ"ל חברה ולקבוע מה יהיה הרווח של החברה, בידעם שהרווח גדל עם מספר המפוטרים. נמצא ששיעור הסטודנטים לכלכלה שבחרו למקסם את רווחיהם, גם במחיר מפוטרים רבים, היה הגבוה ביותר.

2. דיון

האם סטודנטים לכלכלה שונים מסטודנטים אחרים?

ספרות המחקר מראה שמבחינה ערכית סטודנטים לכלכלה אכן שונים מסטודנטים אחרים, אם כי אין מדובר בהבדל גדול. הדבר מתבטא בשאיפה למקסם את תועלתם האישית ללא התחשבות יתרה בפרטים אחרים. עם זאת, יש לשים לב שמרבית הספרות מבוססת על ניסויים מבוקרים הלוקים בבעיות מתודולוגיות עקרוניות. אחת הבעיות המרכזיות עולה מתיאוריית "הרציונליות של הכללים" שפיתח חתן פרס נובל לכלכלה ישראל אומן, שלפיה ניסויים מבוקרים לא בהכרח משקפים את התנהגות הפרטים במציאות. לשם בחינת התנהגותם האמתית של בני האדם יש לדעת אומן לשלב את המבחנים האלה בדילמות העולות בשגרת החיים שלהם. ואמנם, כמה ניסויים שנערכו על פי עקרונות אלו לא מצאו הבדל בין הסטודנטים לכלכלה לבין סטודנטים אחרים. מדובר אפוא במספר קטן של מחקרים שמצאו הבדל, ואף נטען כלפיהם שלא יכלו לבודד משתנים בצורה מספקת.

5 הניסוי נערך באמצעות מערכת סקרים המבוססת על המתודולוגיה של שלום שוורץ לבחינת ערכים בקרב חברות וקבוצות ולהשוואה בין-תרבותית שלהם. שוורץ היה ראש המחלקה לפסיכולוגיה באוניברסיטה העברית והוא חתן פרס ישראל לכלכלה התנהגותית לשנת 2007.

אם כן, התשובה על שאלת ייחודם של הסטודנטים לכלכלה נותרת עמומה. עם זאת, עדות מסוימת לייחודם של סטודנטים לכלכלה עולה ממחקרם של גנדל ועמיתיו, שלא התבסס על ניסוי בכלכלה התנהגותית (Gandal et al. 2005). כאמור, במחקר זה התבקשו סטודנטים לדרג את העדפותיהם הערכיות ונצפתה בו נטייה מובהקת של סטודנטים לכלכלה לכוח, לנהנתנות ולהישגיות.

האם הלימודים הם מקור ההבדל?

נראה שאין הוכחה שהלימודים באוניברסיטה הם מקור ההבדל הערכי שנצפה בכמה מהמחקרים בין סטודנטים לכלכלה לסטודנטים בתחומים אחרים, שכן לא נמצא הבדל בין הסטודנטים לכלכלה על פי שנת הלימודים. מכאן שאם יש הבדל בין סטודנטים לכלכלה לבין סטודנטים אחרים, מקורו ככל הנראה בנטייה התחלתית ולא באינדוקטרינציה.

3. סיכום

מסקירת הספרות עולה השאלה: אם מקור ההטיה הערכית (אם היא קיימת) אינו לימודי הכלכלה, אולי אין סיבה לעשות בהם שינויים? תחילה נשוב ונדגיש שנייר עמדה זה אינו מבקש לשנות שינוי ערכי, ואינו טוען שיש בעיה ערכית בלימודי הכלכלה – שכן לא ברור כלל שמטרת הלימודים האקדמיים היא להקנות ערכים או לשנותם ואם הקניה או שינוי כאלה אפשריים בכלל בקרב אנשים בשנות העשרים לחייהם. עם זאת, מצאנו לנכון לבחון גם את שאלת ההשפעה של הלימודים על הסטודנטים, משום שאחת הביקורות השגורות בעשורים האחרונים על הדיסציפלינה הכלכלית – ביקורת שמושפעת מאוד מתפיסות ניאוליברליות של כלכלת שוק – היא כי היא מחנכת לערכים מסוימים במסווה של מקצועיות גרידא (ולא נידרש כאן לשאלה המורכבת אם לדברי הביקורת הדבר נעשה במכוון או לא). ראייה לכך היא ההתעניינות הרבה בהבדלים בין כלכלנים לשאר הסטודנטים, המשתקפת בכמות המחקרים העוסקים בשאלה זו.

סוגיה זו נוגעת כמובן לענייננו, שכן אפשר לטעון בזהירות רבה שאם הסטודנטים לכלכלה נוטים להעדיף את האינטרס הפרטי שלהם על פני האינטרס הציבורי – ובמציאות המורכבת של ימינו מיקסום התועלת הפרטית או הרווח של הפירמה אינם מביאים בהכרח למקסימום את הרווחה של המשק – הצורך לפתח תוכנית לימודים אקטואלית וביקורתית דוחק אף יותר. טענה זו נכונה במיוחד אם נניח שפרדיגמות מרכזיות שמנחות את המדיניות הציבורית מעוצבות בידי כלכלנים, אם במישרין ואם בעקיפין. כאמור, כלכלנים מאיישים תפקידים מרכזיים בממשל ובמשק – הן במגזר הפרטי והן במגזר הציבורי – ולכן חשוב להבין מהי הכשרתם ומהו חינוכם, מה מניע אותם ואילו שיקולים הם למדו להביא בחשבון.

ג. השוואה בינלאומית

כדי לגבש מסקנות בדבר טיבן של תוכניות הלימודים לתואר ראשון בכלכלה בישראל, מתבקשת גם השוואה לאוניברסיטאות ברחבי עולם. בחלק זה נסקור את תוכניות הלימודים במחלקות לכלכלה המובילות בעולם. לאחר מכן נשתמש במידע זה כדי לבחון את תוכניות הלימודים בארץ, וננסה לגבש רעיונות ופתרונות יעילים המבוססים על ניסיון.

ראוי לציין שלהשוואה הבינלאומית שתי מגבלות: ראשית, היא אינה מביאה בחשבון את הנסיבות המיוחדות לישראל (כגון מגבלת המשאבים), ושנית, היא אינה יכולה להישען על ניסיון ועל רעיונות שאינם בתחומי הנורמות והפרדיגמות השולטות במחלקות המובילות לכלכלה בארץ. עוד יש לציין ששיערנו שנמצא אחדות דעים במחלקות המובילות בעולם. הנחנו שבעולם גלובלי האסטרטגיות של המחלקות המובילות ייטו להתנקז לאסטרטגיה מרכזית מוצלחת אחת, ושלא נמצא מגוון דעות גדול דיו שיאפשר לנו לברור מתוכו רעיונות רלוונטיים ללימודים בארץ; אולם התברר: ההשוואה חשפה לפנינו קשת רחבה של מודלים ללימודי כלכלה. להלן נציג בקצרה כמה מהמודלים האלה.

1. מתודולוגיה

האוניברסיטאות שנבחנו נבחרו על בסיס הדירוג העולמי של אוניברסיטת שנחאי לשנת 2009. אך היות שמרביתן נמצאות בארצות הברית, הוספנו לרשימה גם אוניברסיטאות ממקומות אחרים בעולם שדורגו במקום גבוה, ושיבצנו אותן בסדר אקראי במקום עשר האוניברסיטאות האחרונות בדירוג שנחאי. לוח 1 להלן מציג את רשימת האוניברסיטאות שנבחרו ואת מקומן בדירוג שנחאי.

ההשוואה בין האוניברסיטאות נעשתה על בסיס המידע שהופיע באתרי האינטרנט שלהן במהלך שנת הלימודים 2009-2010. בחנו את אתרי המחלקות לכלכלה, את תוכניות הלימודים ואת הקורסים שהוצגו בהם, וכן את הסילבוסים של קורסי המבוא (כאשר הם היו נגישים). הקריטריונים להשוואה בין תוכניות הלימודים גובשו על בסיס דיוני קבוצות המחקר שלנו, הן קבוצת הסטודנטים והן קבוצת אנשי הסגל, ובעיקר על בסיס הביקורת המרכזית שעלתה בהם. אלו הם הקריטריונים שנבחרו:

- **מטרותיו המוצהרות של התואר:** מטרות התואר נקבעו על פי ההצהרה המופיעה באתר המחלקה.
- **המסגרת הכללית של התואר:** המסגרות הכלליות מופו לפי הפרמטרים האלה: חד-חוגי, דו-חוגי, אפשרויות שילוב, מספר קורסים ונקודות זכות,

- שיעור לימודי המתמטיקה והסטטיסטיקה בכלל הלימודים לתואר, מספר קורסי החובה לעומת מספר קורסי הבחירה וקיומם של מסלולים מיוחדים.
- מידת התיאורטיות של הלימודים: נבחן היצע הקורסים בנושאי מדיניות כלכלית, כלכלה מקומית וכלכלתן של מדינות אחרות.
- ההקשר ההיסטורי, התרבותי והפילוסופי של הכלכלה: בחנו אם מוצעים קורסים היסטוריים, ובפרט קורס בנושא התפתחות המחשבה הכלכלית, ואם הם קורסי חובה או בחירה.
- מידת ההכוונה לשוק העבודה: בדקנו מה מידת החשיבות שמעניקות המחלקות לתנאי שוק העבודה ואם מוצעים מסלולים מכווני עבודה. מובן שיש תחלופה בין מידת התיאורטיות של הלימודים לבין מידת היישומיות שלהם, ולכן הרלוונטיות של התואר לשוק העבודה מתקשרת למידת התיאורטיות שלו.

לוח 1: רשימת האוניברסיטאות שנבדקו ומקומן בדירוג שנחאי לשנת 2009

דירוג	אוניברסיטה	דירוג	אוניברסיטה
1	Harvard University	11	Carnegie Mellon University
2	University of Chicago	12	Northwestern University
3	Massachusetts Institute of Technology (MIT)	14	University of Michigan — Ann Arbor
4	Columbia University	16	University of Maryland, College Park
5	Stanford University	17	London School of Economics (LSE)
6	University of California, Berkeley	18	University of Cambridge
7	Princeton University	19	University of California Los Angeles (UCLA)
8	University of Pennsylvania	21	University of Oxford
9	New York University (NYU)	23	University of British Columbia
10	Yale University	45	The Hong Kong University of Science and Technology

מקור: www.arwu.org/SubjectEcoBus2009.jsp

2. ממצאים

א. מטרותיו המוצהרות של התואר

כמה מטרות מוצהרות חוזרות על עצמן במרבית המחלקות לכלכלה (17 מ-20 המחלקות שבדקנו), וזו המרכזית שבהן: "הסטודנט יכיר את הכלכלה בת זמננו". בקטגוריה זו נמצאו שתי מטרות משנה מרכזיות: (א) הכרה של נושאי הליכה ושל המודלים המרכזיים בכלכלה; (ב) מתן כלים לניתוח בעיות כלכליות ולפתרון. בכמה מהמחלקות נמצאו שתי מטרות נוספות, ואלו הן: הכנה לשוק העבודה (9 מחלקות); מתן כלים להערכה או לפיתוח של מדיניות ציבורית (7 מחלקות). יש להדגיש כי ייתכן פער בין המטרות המוצהרות לבין תוכני התואר בפועל. כך למשל בישראל – רוב המחלקות לכלכלה באוניברסיטאות בארץ מצהירות שהלימודים אמורים לשמש כלי שיסייע לבוגרים להשתלב בשוק העבודה, אך אין לכך ביטוי של ממש בתוכניות הלימודים. נרחיב בנקודה זו בסעיף העוסק בשוק העבודה.

את ההתייחסות הבולטת ביותר למטרות התואר מצאנו במחלקה לכלכלה באוניברסיטת ברקלי. במחלקה זו נקבעו מטרות מפורשות לכל קורס וקורס, ובקטע העוסק במטרות הכלליות של התואר נכתב כך: "לימודי הכלכלה חשובים להבנת השפעתה של מדיניות הממשלה, החל בפעולות רגולטוריות בשווקים ספציפיים וכלה בצעדים כלליים לייצוב הכלכלה ולהנהגתה. השפעתן של דרכים חלופיות למדיניות כלכלית על רווחת האוכלוסייה עומדת במוקד ההתעניינות בכלכלה".⁶

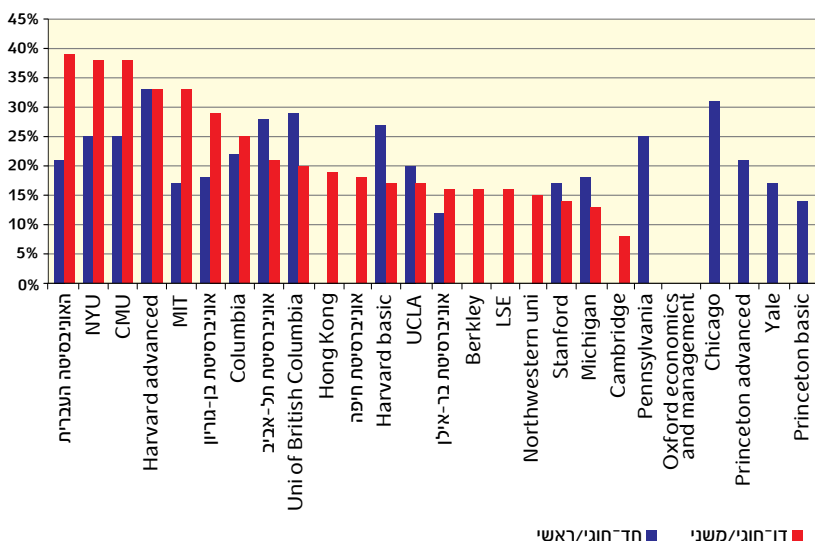
ב. המסגרת הכללית של התואר

מרבית המחלקות לכלכלה שסקרנו מציעות תואר ראשון במבנה המוכר לנו מישראל: לימודי חובה קבועים לצד הרכב משתנה של קורסי בחירה, ולימודי מתמטיקה. במסגרת זו אפשר ללמוד לימודי כלכלה בלבד (תואר חד-חוגי) או ללמוד בחוג נוסף (תואר דו-חוגי). עם זאת, יש כמה מודלים המציעים מסלולים שמטרתם לספק את מגוון הצרכים והרצונות של התלמידים: לימודי מתמטיקה בדרגות שונות, מקבצי קורסי בחירה בכלכלה לפי תחום ההתמחות (ציבורית, פיננסית או מחקרית), וכן מסלולים מעשיים ומסלולים תיאורטיים. כמה מודלים כאלה יתוארו בהמשך. נוסף על כך מציעים מסלולים דו-חוגיים מובנים (כגון כלכלה וחשבונאות), או רב-חוגיים (כמו תוכנית פכ"ם – פילוסופיה, כלכלה ומדע המדינה – הפועלת בארץ). מסלולים אלו מציעים גם מגוון רחב של קורסים אינטגרטיביים.

6 http://emlab.berkeley.edu/econ/ugrad/ugrad_goals.shtml (אוחזר ב-8.8.2011).

מבחינת הרכב הלימודים, מצאנו ששיעור קורסי הבחירה במחלקות לכלכלה שנבדקו הוא בין 15% ל-53% מכלל הקורסים, ביחס הפוך כמובן לשיעור לימודי המתמטיקה והסטטיסטיקה ובהתאם למסלול הלימודים (חד-חוגי או דו-חוגי). אפשר ללמוד רבות על אופי התואר והמחלקה מניתוח קורסי הבחירה המוצעים בה (על כך ראו בהמשך). באשר ללימודי החובה, כצפוי נמצא שבמרבית המחלקות הם כוללים קורסי מבוא וקורסים מתקדמים במיקרו-כלכלה, במקרו-כלכלה ובאקונומטריקה. נוסף על כך, לימודי מתמטיקה וסטטיסטיקה הם חובה כמעט בכל האוניברסיטאות (לפעמים הם גם תנאי מוקדם לקבלה). תרשים 1 להלן מציג את שיעור לימודי המתמטיקה והסטטיסטיקה במסגרת הלימודים לתואר, הן במחלקות בחו"ל והן במחלקות בארץ, על פי המסגרת הכללית של התואר (חד-חוגי, דו-חוגי).

תרשים 1: שיעור לימודי המתמטיקה והסטטיסטיקה בכלל הלימודים לתואר ראשון בכלכלה על פי המסגרת הכללית של התואר*

* האחוזים המצוינים בתרשים לא תמיד מדויקים. הנתון מדויק רק באשר לאוניברסיטאות שמצאנו בהן חלוקה מסודרת של נקודות זכות. כאשר לא מצאנו חלוקה כזאת ערכנו חישוב לפי המספר הכולל של הקורסים. נציין כי במקומות שהלימודים הכמותיים הם תנאי מוקדם לקבלה ללימודים (כמו באוניברסיטאות רבות בארצות הברית) כללנו אותם במניין הכולל של הקורסים. כמו כן, היות שהמבנה הבסיסי של התואר משתנה ממקום למקום, הנתונים אינם בני השוואה לחלוטין. למשל, באוניברסיטת אוקספורד לכאורה אין חובת לימודים כמותיים, אך לימודים אלו מוטמעים בקורסי המבוא והליבה רחבי ההיקף.

מהתרחשים עולה כי במרבית המחלקות שיעור הלימודים הכמותיים במסלול הדור-חוגי נע בין 15% ל-30% (בולט מעט השיעור הגבוה של לימודים אלו באוניברסיטה העברית – 39%). שיעור זה יורד מעט במסלול החד-חוגי, משום שבמסלול זה מוצעים לסטודנטים קורסי בחירה רבים יותר.

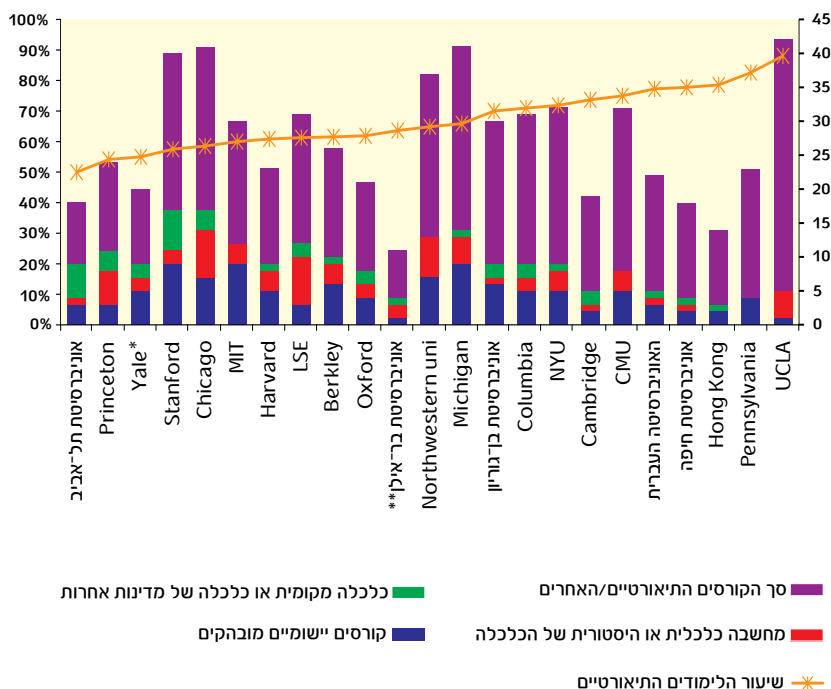
ג. מידת התיאורטיות של הלימודים

מידת התיאורטיות של הלימודים נבחנה מתוך הנחה שיש שתי דרכים לקשר את לימודי הכלכלה למציאות: (א) באמצעות קורסים בנושאים אקטואליים, שאפשר ליישם את הנלמד בהם ישירות במציאות; (ב) באמצעות קורסים הקושרים בין המודלים התיאורטיים לסוגיות קונקרטיות, לשאלות של מדיניות, לסוגיות היסטוריות ואף לסוגיות אקטואליות. על פי הנחה זו החלטנו לפלח את קורסי הבחירה המוצעים במחלקות לכלכלה (שכן קורסים העוסקים בכך הם כמעט תמיד קורסי בחירה) לשלושה נושאים: (א) נושאים יישומיים מובהקים (כגון מדיניות ציבורית ומימון); (ב) כלכלה מקומית או כלכלות של מדינות אחרות; (ג) היסטוריה כלכלית או התפתחות המחשבה הכלכלית. יש כמובן קורסים "גבוליים" שאי-אפשר לראות בהם קורסים תיאורטיים מובהקים וגם לא קורסים יישומיים מובהקים. לפיכך החלטנו שקורס שבסילבוס שלו נכתב כי יילמדו בו בעיקר מודלים ובסופו תהיה התייחסות למדיניות ייחשב קורס מדיניות יישומי. אמנם זה כלל שרירותי במידה מסוימת, אך הוא מאפשר בכל זאת לקבל תמונה כללית של אופי לימודי הכלכלה במחלקות המובילות בעולם ובמחלקות לכלכלה בארץ. תרשימים 2 להלן מתאר את שיעור קורסי הבחירה במסגרת הלימודים לתואר ראשון בכלכלה על פי סוגיהם.

הפילוח שנעשה מראה בכירור שבאוניברסיטה העברית, באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטת בר-אילן שיעור לימודי הבחירה התיאורטיים גבוה מהממוצע.⁷

7 ממצא זה מתיישב עם מסקנות ועדת המל"ג לבחינת איכות המחלקות לכלכלה בארץ. הוועדה הצביעה בין השאר על היצע לא מספק של קורסים יישומיים באוניברסיטה העברית.

תרשים 2: שיעור קורסי הבחירה בכלל הלימודים לתואר ראשון בכלכלה לסוגיהם

- * שיעור קורסי הבחירה באוניברסיטת ייל נראה נמוך, אך ישנו מאגר עצום של סמינרי חובה יישומיים.
- ** הנתון בעבור אוניברסיטת בר-אילן מתייחס למסלול הלימודים המורחב. יש לציין כי שיעור קורסי החובה במסלול זה גבוה מאוד, ולכן נדמה שמספר קורסי הבחירה נמוך מאוד. לאמתו של דבר מצאנו שהיקף הקורסים והמגוון שלהם רחבים למדי.

ד. ההקשר ההיסטורי, התרבותי והפילוסופי של הכלכלה

עוד בחנו באיזו מידה יש במסגרת הלימודים לתואר בוגר עיסוק בהקשר ההיסטורי, התרבותי והפילוסופי של הכלכלה. מצאנו שמחלקות רבות מציעות קורס העוסק בהתפתחות המחשבה הכלכלית (14 מתוך 20), אך אף אחת מהן איננה כוללת את הקורס בלימודי החובה. כמו כן מצאנו שרק מחלקות מעטות מחייבות את התלמידים ללמוד קורס רקע העוסק בכלכלה המקומית, בהיסטוריה הכלכלית המקומית או בפוליטיקה הכלכלית מקומית. עם זאת, כמעט כולן מציעות קורסי בחירה בנושאים אלו.

גם בישראל נמצאה מגמה כזאת: הקורס "כלכלת ישראל" הוא קורס בחירה בשלוש אוניברסיטאות (אוניברסיטת חיפה, האוניברסיטה העברית ואוניברסיטת בראיילן), ורק בשתיים הוא קורס חובה (אוניברסיטת תל-אביב ואוניברסיטת בן-גוריון). סיווג קורסי הבחירה באוניברסיטאות בישראל מראה כי הכמות והמגוון של הקורסים בנושא מחשבה כלכלית או היסטוריה דלים יחסית (ראו לעיל תרשים 2).

בתוכניות הלימודים שסקרנו מצאנו גם קורסים יוצאי דופן ומעניינים במיוחד. אנו סבורים שבחינתם עשויה לתרום לשיפור תוכניות הלימודים במחלקות לכלכלה בארץ בכל הנוגע להקשר ההיסטורי, התרבותי והפילוסופי של הכלכלה. הנה כמה מהם לדוגמה:

1. אוניברסיטת הרוורד מחייבת את התלמידים לתואר בוגר ללמוד קורס ששמו "ניתוח חברתי". במסגרת הקורס מחולקים התלמידים לקבוצות קטנות, והם שומעים הרצאות בנושאים אקטואליים ויישומיים בכלכלה.
2. אוניברסיטת Carnegie Mellon מחייבת את התלמידים לתואר בוגר ללמוד קורס ששמו "רעיונות בהיסטוריה כלכלית וניתוחם". הקורס עוסק במודלים המרכזיים בכלכלה בהקשר היסטורי-התפתחותי ומציג את המגמות האחרונות במחקר הכלכלי, והסטודנטים מנתחים במסגרתו מדיניות כלכלית עכשווית.
3. באוניברסיטת סטנפורד יש במסגרת לימודי החובה לתואר ראשון קורס כתיבה שבו נבחנות סוגיות מגוונות על פי בחירת המרצה. הסטודנטים עורכים את הניתוחים בעצמם ומציגים אותם לפני הכיתה.
4. באוניברסיטת קיימברידג' יש במסגרת לימודי החובה לתואר ראשון שני קורסים מיוחדים: "היסטוריה כלכלית בריטית" ו"פוליטיקה: על ההיבטים הפוליטיים והסוציולוגיים של הכלכלה".

נוסף על נושאי הקורסים חשוב לתת את הדעת גם לשיטות הלימוד המשמשות בהם.⁸ נביא כאן שתי דוגמאות מעניינות לשיטות לימוד של קורסי מבוא המקובלות במחלקות לכלכלה באוניברסיטאות בחו"ל, שעשויות לשמש השראה לאוניברסיטאות בארץ:

1. הסילבוס של קורס המבוא באוניברסיטת ברקלי הוא תופעה חריגה בנוף – כמעט כל שיעור בקורס מלווה בקטעי קריאה אקטואליים ואף

8 בתחום זה יש להעמיק עוד, וראו בעניין זה את נייר העמדה של התאחדות הסטודנטים (לביא 2009), בחלק "שיפור ההוראה".

ביקורתיים.⁹ הקורס מתחיל בהסבר על כלכלת ימינו ועוסק אפילו במשבר הכלכלי העולמי האחרון. לדוגמה, בסילבוס מופיע מאמר שכותרתו "GDP Fetishism" במסגרת השיעור העוסק בתמ"ג.

2. בקורסי המבוא באוניברסיטת מרילנד נעשה קישור מתמיד למדיניות ולסוגיות בוערות בחברה. בתיאור הקורסים מופיעים הנושאים האלה: התנהגות פרטים, צרכנים וחברות; מדיניות להכחדת עוני ואפליה; בעיות של זיהום סביבתי; מדיניות רווחה ויעילות; עצמאות כלכלית של מדינות והשוואה בין סוגי מדיניות.

ה. מידת ההכוונה לשוק העבודה

נמצא שמרבית המחלקות מעניקות תשומת לב מועטה להכנת הסטודנטים לשוק העבודה. חלקן מתעלמות מהנושא בהגדרת מטרת התואר, ואחרות אף מכריזות בריש גלי שמטרתן תיאורטית ושליומדי הכלכלה לא נועדו להכין את הסטודנטים לשוק העבודה. כך נכתב, למשל, באתר המחלקה לכלכלה של אוניברסיטת ייל: "בייל רואים בלימודי הכלכלה חלק מהחינוך הליברלי, ולא הכנה לעיסוק מסוים". עם זאת, כמה מחלקות מציעות מסלולים מיוחדים שבאמצעותם הן מתמודדות עם הצורך להכין את הסטודנטים לשוק העבודה. השיטה המוכרת לנו מהארץ היא שילוב התואר בכלכלה עם תואר בחשבונאות ובמינהל עסקים, והיא נפוצה גם בחו"ל. אולם יש גם מודלים שאינם קיימים בישראל, והנה שתי דוגמאות:

במחלקה לכלכלה באוניברסיטת ניו יורק (NYU) הסטודנטים חייבים לבחור בין מסלול מדיניות למסלול תיאורטי. מסלול המדיניות מעשי יותר; הוא דורש פחות עמקה במתמטיקה ויש בו פחות קורסים תיאורטיים. המסלול התיאורטי נועד להכין את בוגריו ללימודים לתארים מתקדמים ולמחקר, ומסלול המדיניות נועד להכין את בוגריו לשוק העבודה בתחומי מדיניות ציבורית, מינהל עסקים, משפטים ועוד. מדיניות דומה ננקטת בפרינסטון ובהרוורד. אוניברסיטאות אלו מציעות מסלולים המאופיינים ברמות שונות של לימודים כמותיים.

באוניברסיטת British Columbia מוצעת תוכנית ששמה Co-op Program. התוכנית מעניקה לסטודנטים במגוון תחומים אפשרות לרכוש ניסיון תעסוקתי בתחומם במהלך לימודיהם.¹⁰ מודל דומה מצאנו באוניברסיטת מרילנד – במוסד זה שעות עבודה מעשית מקנות נקודות זכות לתואר.

9 ראו www.econ.berkeley.edu/~olney/spring10/econ1/syllabus.pdf (אוחזר ב־8.8.2011).

10 ההתמחות מוצעת תמורת תשלום, שלא כמו במודל של עמותת "רוח חדשה" בירושלים (ראו www.new-spirit.org.il).

3. סיכום

מסקירת תוכניות הלימודים של המחלקות לכלכלה המובילות בעולם והשוואתן לאוניברסיטאות בארץ עולה שהאוניברסיטאות בארץ אינן חורגות הרבה מהנורמה בעולם. עם זאת, אופיים של קורסי הבחירה ושיעור הלימודים הכמותיים בכלל הלימודים לתואר מאששים במידה מסוימת את השערתנו שמרבית האוניברסיטאות בארץ, והאוניברסיטה העברית במיוחד, מתאפיינות בשיעור גבוה יחסית של לימודים תיאורטיים וכמותיים. כמו כן, בכמה מהמחלקות בארץ בולט המחסור – הן בכמות והן במגוון – בקורסי בחירה שאינם יישומיים אבל קשורים להבנה רחבה של עולם הכלכלה, כגון קורסים העוסקים בהיסטוריה ובפילוסופיה של התחום. עוד זיהינו התייחסות לא מספקת לכלכלת ישראל באוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטה העברית. הדבר בולט במיוחד בהשוואה לעיסוק בכלכלות המקומיות באוניברסיטאות המובילות בעולם.

בחלק זה הובאו בין השאר דוגמאות לכלים יצירתיים שפותחו ברחבי העולם, היוצרים חיבור מרתק בין הלימודים התיאורטיים לבין המציאות הכלכלית-פוליטית וביניהם לשוק העבודה. ראויים לציון במיוחד קורסי חובה ייחודיים (בנושאים אקטואליים, היסטוריים או ביקורתיים), שכלול שיטות הלימוד בקורסי המבוא (באמצעות שילוב כתבות אקטואליות וביקורתיות) ופירוק התואר לכמה מסלולים. בפרק הסיכום וההמלצות נציע כלים דומים, שעשויים להתאים למחלקות לכלכלה בישראל – בהנחה שהיכולת לאמץ כלים חדשים תלויה לא רק באמצעים החומריים העומדים לרשות המחלקות אלא גם במידת המוטיבציה שלהן לעשות כן.

ד. סקר עמדות סטודנטים לכלכלה וממציאי

1. מתודולוגיה

לנוכח אי-הנחת שביטאו הסטודנטים בקבוצת המחקר ביחס ללימודי הכלכלה בישראל, ובתיאום עם קבוצת אנשי הסגל, ביקשנו לבדוק עד כמה התחושות שבוטאו בקבוצה רווחות בקרב כלל הסטודנטים לכלכלה (הסקר ביקש לבדוק את נקודת המבט של הסטודנטים דווקא, בידיעה שיש נקודות מבט אחרות). לשם כך חיברנו שאלון מחקרי שהופץ בקרב תלמידי המחלקות לכלכלה בחמש האוניברסיטאות בארץ. מטרת הסקר הייתה לבדוק שני סוגים של שאלות מחקר: יחסם של הסטודנטים ללימודי הכלכלה: מדוע בחרו ללמוד את המקצוע הזה דווקא? מה היו ציפיותיהם לפני תחילת הלימודים? ומה תחושותיהם במהלך הלימודים?

השפעת לימודי הכלכלה על עמדותיהם של הסטודנטים בנושאים אקטואליים ועל אופן קבלת ההחלטות שלהם, לנוכח ממצאי סקירת הספרות שהוצגו לעיל. בשאלון היו שלושה חלקים:

שאלות 1-4: יחסו האישי של הסטודנט ללימודי הכלכלה:¹¹ מדוע בחר ללמוד כלכלה? אילו כישורים דרושים לדעתו לבגור תואר ראשון בכלכלה? עד כמה נושאים מסוימים נלמדים במידה מספקת במסגרת הלימודים לתואר? מה דעתו על לימודי הכלכלה שהוא לומד?

שאלה 5: עמדת הסטודנט בסוגיות אקטואליות: הסטודנטים נשאלו מה עמדתם בעניין הפרטת החינוך, הבריאות ובתי הכלא; שיעורי המס; גודל ההוצאה הציבורית ועוד. מטרת החלק הזה הייתה להשוות בין תשובותיהם של סטודנטים הנמצאים בשלבים שונים בלימודיהם לתואר הראשון (שנים א-ג) ולבדוק אם חל שינוי בעמדותיהם לאורך השנים. בדיקה זו אפשרה לדעת אם לימודי הכלכלה משפיעים על עמדות הסטודנטים בסוגיות אקטואליות.

שאלה 6: הכרעת הסטודנט בשאלה תיאורטית: הסטודנטים נשאלו אילו צעדים היו נוקטים לו היו מנכ"לים של חברה הנמצאת בקשיים, וכמה עובדים היו מוכנים לפטר כדי להביא את רווחי החברה למקסימום (שאלה כמעט זהה לשאלה ששאל אריאל רובינשטיין במחקרו [Rubinstein 2006]).

בסוף השאלון התבקשו הסטודנטים למסור כמה פרטים אישיים: מין, שנת לימוד ומוסד אקדמי. השאלון היה ממוחשב ונשלח לסטודנטים בדואר האלקטרוני

11 שאלות הסקר נוסחו בלשון זכר אך כוונו לנשים ולגברים כאחד.

או באמצעות לוח המודעות האלקטרוני של החוגים לכלכלה, ומילוי היה התנדבותי ואנונימי. להלן יוצגו עיקרי הממצאים.

2. ממצאים

על השאלון השיבו, במאוס 2010, 774 סטודנטים מחמש האוניברסיטאות: אוניברסיטת חיפה, אוניברסיטת תל-אביב, אוניברסיטת בר-אילן, האוניברסיטה העברית בירושלים ואוניברסיטת בן-גוריון בנגב. לאחר בדיקת מהימנות הנתונים, בדיקה שכללה פסילת שאלונים "חשודים" לפי פרמטרים שהוגדרו מראש (שאלונים שמולאו בזמן קצר מדי, שאלונים לא מלאים, שאלונים שהיו בהם תשובות עוקבות באופן חריג, שאלונים שהוזנו בהם פרמטרים לא סבירים) נותרו 767 שאלונים.

הזמן הממוצע למילוי השאלון היה 44 דקות. עם זאת, ממוצע הפנים (Trim Mean), בלי לכלול 3% מהנתונים הקיצוניים, היה 14 דקות. נתון זה משקף טוב יותר בעינינו את משך הזמן הממוצע של מילוי השאלון. שיעור השאלות שהסטודנטים ענו עליהן היה יותר מ-99% בממוצע.

התשובות סווגו בעיקר לפי שנת לימודים ומוסד הלימודים. מרבית המשיבים היו מאוניברסיטת בן-גוריון ומהאוניברסיטה העברית (ראו תרשים ב בנספח), ולכן חלק מהשאלות נותחו באופן נפרד בעבור הלומדים באוניברסיטאות אלה. עם זאת, התפלגות התשובות הייתה דומה בכל האוניברסיטאות, מלבד כמה תשובות שנציג בהמשך. נתונים מפורטים יותר על משתתפי הסקר ראו בנספח.

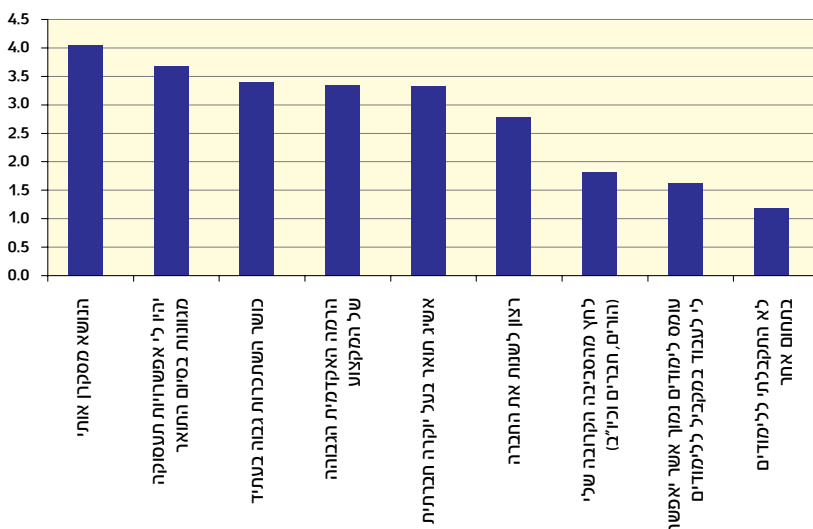
א. חלק ראשון: היחס ללימודי הכלכלה (שאלות 1-4)

בשאלה 1 נשאלו הסטודנטים לכלכלה על מניעיהם לבחור בתחום זה. רבים מהסטודנטים העידו שבחרו בלימודי הכלכלה מתוך סקרנות ובשל אפשרויות התעסוקה וכושר ההשתכרות שהם מעניקים. ניקוד נמוך ניתן לרצון לשנות את החברה וניקוד נמוך במיוחד ניתן ללחץ מהסביבה ולציפייה לעומס קטן בלימודים. תרשים 3 להלן מציג את המניעים ללמוד כלכלה על פי סדר חשיבותם.

ניתוח התשובות לפי שנת הלימודים הראה שהמניעים "אפשרויות תעסוקה" ו"רצון לשנות את החברה" נחלשים במהלך הלימודים. לעומת זאת, המניעים "כושר השתכרות" ו"תואר בעל יוקרה חברתית" מתחזקים עם השנים (ראו תרשימים ג1 וג2 בנספח).¹²

12 מלבד המניעים האלה, יש סטודנטים המחויבים ללמוד כלכלה לצורך לימודי החשבונאות.

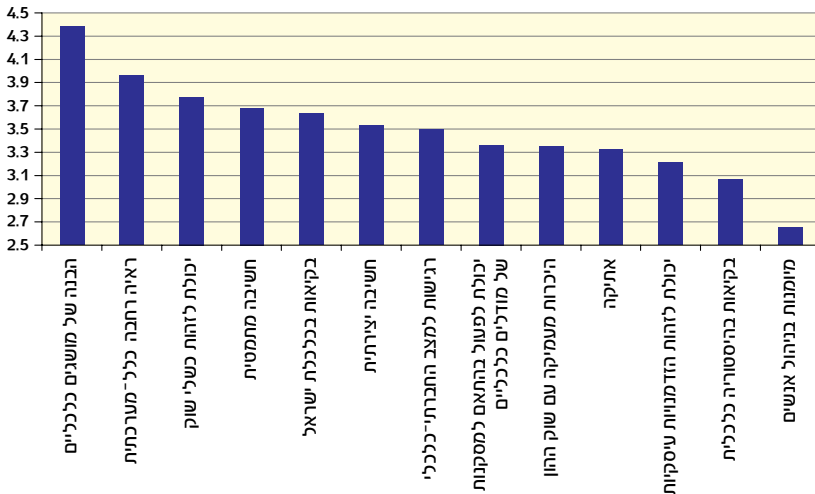
תרשים 3: "עד כמה השפיעו עליך הגורמים הבאים בבחירתך ללמוד כלכלה?" – ממוצע התשובות הכללי (1 – בכלל לא; 5 – במידה רבה מאוד)

בשאלה 2 נשאלו הסטודנטים על הכישורים הדרושים לדעתם לבעלי תואר ראשון בכלכלה. ניקוד גבוה במיוחד (יותר מ-3.5 נקודות בממוצע מתוך 5) ניתן לכישורים האלה: "ראייה רחבה כלל-מערכתית", "יכולת לזהות כשלי שוק", "חשיבה מתמטית", "חשיבה יצירתית", "בקיאות בכלכלת ישראל" ו"רגישות למצב החברתי-כלכלי". הכישורים שקיבלו ניקוד נמוך יותר (פחות מ-3.2 נקודות בממוצע) הם אלה: "מיומנות בניהול אנשים", "בקיאות בהיסטוריה כלכלית" ו"יכולת לזהות הזדמנויות עסקיות". בקטגוריה "אחר" ציינו המשיבים בעיקר הבנה של עקרונות ותהליכים כלכליים לצד כישורים ערכיים, בלי לציין עקרונות, תהליכים או ערכים מסוימים. תרשים 4 להלן מציג את ממוצע התשובות הכולל בשאלה זו.

ניתחנו את התשובות לחמש התכונות שקיבלו את הניקוד הגבוה ביותר על פי שנת הלימודים, ומצאנו שככל ששנת הלימודים מתקדמת יותר, כך זוכה כל תכונה לציון נמוך יותר (ראו תרשימים 11 ו-12 בנספח).

תרשים 4: "מהן התכונות הדרושות, לדעתך, ממסיימי תואר ראשון בכלכלה?" – ממוצע התשובות הכללי (1 – בכלל לא; 5 – במידה רבה מאוד)

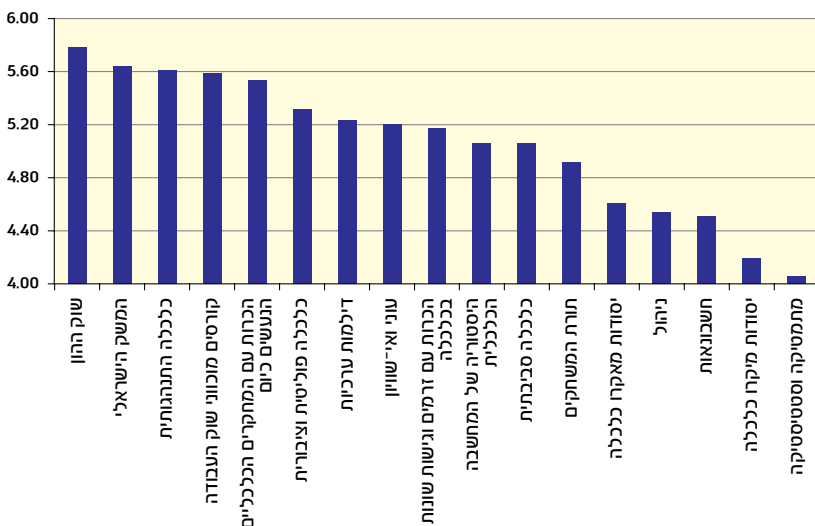

בשאלה 3 התבקשו הסטודנטים לדרג בסולם הנע מ-1 עד 7 17 תחומים השייכים לכלכלה ביחס לשאלה עד כמה לדעתם תחומים אלו נלמדים במידה מספקת. תרשים 5 להלן מציג את הדירוג הכללי (הדירוג הממוצע של כל התחומים נע בין 4 ל-6).

התרשים מעיד בראש ובראשונה שהסטודנטים רוצים ללמוד יותר באופן כללי – אף תחום אחד לא קיבל ציון נמוך מ-4. הנושאים "מתמטיקה וסטיסטיקה", "יסודות מיקרו-כלכלה" – ולמרבית ההפתעה גם "חשבונאות" ו"ניהול" – זכו לציונים נמוכים יחסית, כלומר הסטודנטים אינם סבורים שצריך ללמוד אותם במידה רבה יותר. הנושאים שזכו לדירוג גבוה יחסית, כלומר שהסטודנטים סבורים שאינם לומדים אותם במידה מספקת, הם אלה (בסדר יורד): "שוק ההון", "המשק הישראלי", "כלכלה התנהגותית", "קורסים מכווני שוק העבודה", "היכרות עם המחקרים הכלכליים הנעשים כיום", ו"כלכלה פוליטית וציבורית". בבדיקת התוצאות על פי חלוקה לאוניברסיטאות נמצאו כמה הבדלים – ראו הפירוט שלהם בלוח ב בנספח.

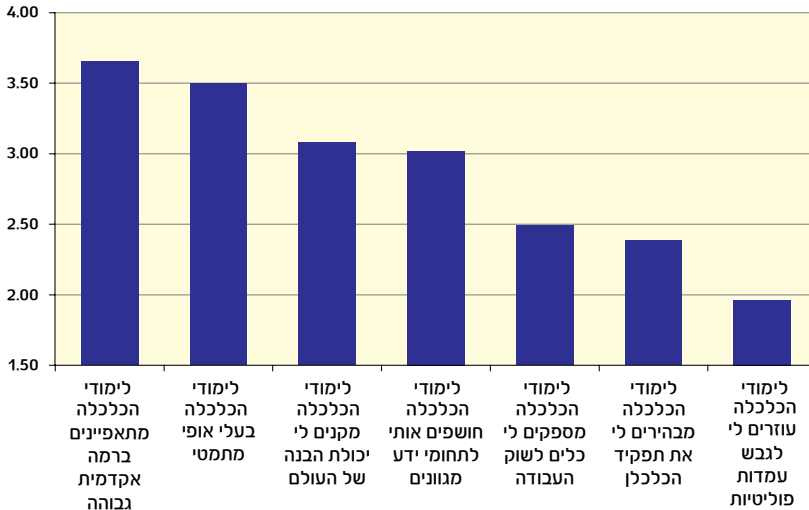
כדי ליישב את הסתירה בין הרצון לקורסים מוכוונים עבורה רבים יותר לבין הרצון להשאיר כפי שהיא את כמות הקורסים בחשבונאות וניהול, בדקנו אם תלמידי החשבונאות נתנו לצורך בתוספת לימודי חשבונאות ניקוד נמוך ואם תלמידי מנהל עסקים נתנו לצורך בתוספת לימודי ניהול ניקוד נמוך, והתברר שהמצב הפוך: בקרב כלל התלמידים היה דירוג לימודי חשבונאות 4.5, ובקרב תלמידי החשבונאות הוא אף עלה ל-4.95. דירוג לימודי הניהול היה דומה לממוצע. אפשר להסיק מכך שכשהסטודנטים מבקשים יותר קורסים מוכוונים שוק העבודה, הם אינם מתכוונים לתגבור לימודי החשבונאות והניהול דווקא.

תרשים 5: "לדעתך, עד כמה התחומים הבאים נלמדים בצורה מספקת במסגרת לימודי הכלכלה?" – ממוצע הדירוג הכללי
(1 – לא צריך ללמוד כלל; 7 – צריך ללמוד יותר במידה רבה)

בשאלה 4 התבקשו הסטודנטים לדרג את מידת הסכמתם עם שבעה היגדים על לימודי הכלכלה. תרשים 6 להלן מציג את ממוצע התשובות הכללי (הממוצע נע בין 2 ל-4).

תרשים 6: "ציין ליד כל אחד מההיגדים הבאים עד כמה אתה מסכים לגבי לימודי הכלכלה?" – ממוצע התשובות הכללי
(1 – בכלל לא מסכים; 5 – מסכים במידה רבה)

מז התרשים עולה שהסטודנטים נוטים להסכים שהלימודים מתאפיינים ברמה אקדמית גבוהה ושהם בעלי אופי מתמטי, אך נוטים להסכים פחות שהלימודים מבהירים את תפקיד הכלכלן, מספקים כלים לשוק העבודה ועוזרים לגבש עמדה פוליטית.

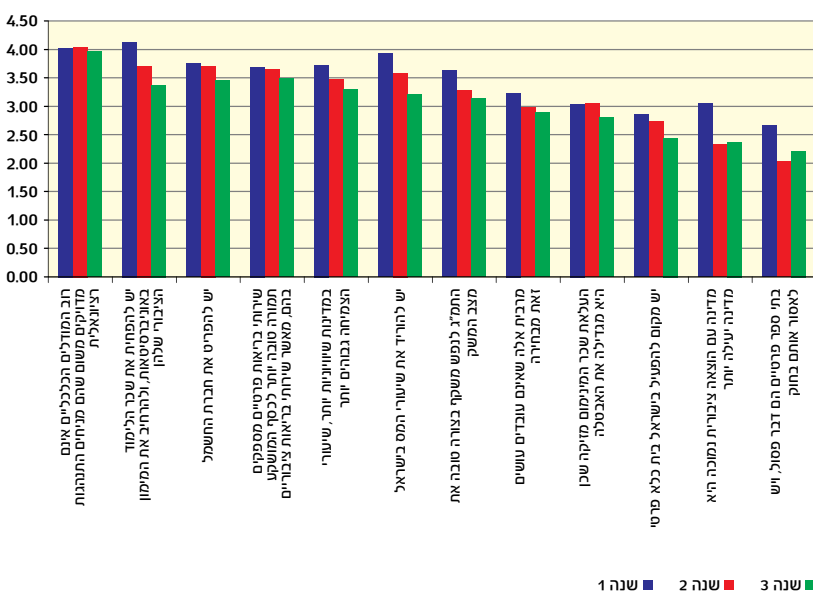
לא מצאנו הבדל משמעותי בין סטודנטים בשלבים שונים בלימודים. עם זאת, יש ירידה הדרגתית בהערכת הסטודנטים את מה שהם מקבלים בסך הכול – מ-3.06 בשנה הראשונה ל-2.73 בשנה השלישית.

בדקנו את התפלגות התשובות על פי האוניברסיטאות והעלינו ממצאים מעניינים: השוואת מידת ההסכמה הממוצעת עם כל ההיגדים מראה שהסטודנטים באוניברסיטת תל-אביב מרגישים שהם מקבלים 0.4 פחות באופן כללי מסטודנטים משאר האוניברסיטאות; סטודנטים באוניברסיטה העברית נוטים להסכים במיוחד שהלימודים מתאפיינים ברמה אקדמית גבוהה ושהם בעלי אופי מתמטי (מעניין לבדוק אם מתמטיות מעניקה תחושה של רמה אקדמית גבוהה); סטודנטים באוניברסיטת בן-גוריון ובאוניברסיטת חיפה מסכימים עם ההיגד שלימודיהם מקנים יכולת הבנה של העולם, אך סטודנטים באוניברסיטה העברית, ועוד יותר מכך באוניברסיטת תל-אביב, אינם חושבים כך (ראו תרשים ה בנספח).

ב. חלק שני: עמדות בסוגיות אקטואליות (שאלה 5)

בשאלה 5 התבקשו הסטודנטים לחוות את דעתם על כמה היגדים העוסקים במעורבות הממשלה במשק (כגון הפרטה ומדיניות כלכלית) ובסוגיות אקטואליות אחרות. מטרת השאלה הייתה לבדוק אם לימודי הכלכלה משפיעים על הסטודנטים. תרשים 7 להלן מציג את תשובותיהם של הסטודנטים על פי שנת הלימודים (לממוצע התשובות הכללי ראו תרשים 1 בנספח).

תרשים 7: מידת ההסכמה עם היגדים בסוגיות אקטואליות – ממוצע התשובות על פי שנת הלימודים (1 – בכלל לא מסכים; 5 – מסכים במידה רבה)

כמו בשאלות אחרות בסקר, גם בשאלה זו תלמידי השנה הראשונה נתנו דירוג גבוה יותר בכל הסעיפים. ממוצע ההסכמה עם כלל ההיגדים שהוצגו בשאלה היה 3.48 בשנה הראשונה, 3.21 בשנה השנייה ו-3.05 בשנה השלישית. מגמה זו ניכרה במרבית ההיגדים, גם כאלה המחייבים את מעורבות הממשלה וגם כאלה השוללים אותה, אך בעוצמות שונות. תופעה זו הקשתה עלינו לתת מענה לשאלת השפעת הלימודים על עמדות הסטודנטים ביחס למעורבות הממשלה. עם זאת, בחרנו לציין כמה ממצאים מעניינים ביחס לכלל הסטודנטים לכלכלה וממצאים שחורגים מהמגמה שצוינה לעיל:

1. סטודנטים לכלכלה אינם סבורים שהעלאת שכר המינימום מזיקה (ממוצע 3).
2. הסטודנטים תומכים בהפרטת חברת החשמל (3.6 מתוך 5) אך מתנגדים התנגדות נחרצת להפעלת בית כלא פרטי (2.6 מתוך 5) הסטודנטים חושבים שהמודלים הכלכליים אינם מדויקים. בניגוד למגמת הירידה בדירוג כלל ההיגדים, היגר זה שמר על ממוצע 4 יציב לאורך כל שנות הלימוד. ניתן להסיק מכך כי לאמתו של דבר תחושת הסטודנטים ביחס להיגר זה אף מתחזקת עם השנים.
3. על אף הטענה שהסטודנטים אינם ביקורתיים כלפי חומר הלימוד, התוצאות האחידות והמובהקות ביותר היו ביחס להיגר שהמודלים הכלכליים אינם מדויקים משום שהם מניחים התנהגות רציונלית של הפרטים (78% מהסטודנטים העניקו להיגר זה ציון 4 או 5).
4. כאשר להתפלגות התשובות, משיבים מעטים בחרו בדרך כלל להעניק ציון 3. ייתכן שהסיבה לכך היא שבעניינים פוליטיים יש נטייה לנקוט עמדה נחרצת.

ג. חלק שלישי: הכרעה בשאלה תיאורטית (שאלה 6)

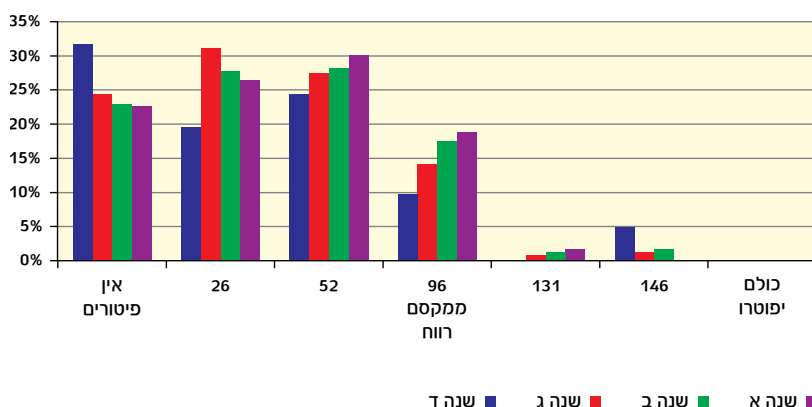
בשאלה 6 נשאלו הסטודנטים אילו צעדים היו נוקטים אילו היו מנכ"לים של חברה הנמצאת בקשיים. זו הייתה לשון השאלה:

אתה מנכ"ל חברת DHBC העוסקת בייצור מוצרי פלסטיק. לחברה פס הרכבה בו מועסקים 196 עובדים במשימות פשוטות, מזה 3-5 שנים, ומשתכרים שכר מינימום. עד לאחרונה הרוויחה החברה היטב אך בעקבות המשבר הכלכלי האחרון חלה ירידה חדה בהזמנות. בעקבות זאת עומדת על הפרק אפשרות לפטר חלק מהעובדים. בטבלה מוצגות האפשרויות העומדות בפניך ומשמעויותיהן הכלכליות:

אופציה מס'	1	2	3	4	5	6	7
מס העובדים שיפוטרו	כולם	146	131	96	52	26	אף אחד
רווח/הפסד החברה במיליוני ש"ח	הפסד של 8	רווח של 1	רווח של 1.5	רווח של 2	רווח של 1.6	רווח של 1	רווח של 0.4

מטרת השאלה הייתה לבדוק אם ללימודים השפעה כלשהי על הכרעות הסטודנטים בשאלות ערכיות, ולשם כך בדקנו אם יש הבדל בין סטודנטים בשלבים שונים של לימודיהם. תרשים 8 להלן מציג את התפלגות התשובות על פי שנת הלימודים. יצוין כי נותחו רק תשובותיהם של תלמידים לתואר ראשון.

תרשים 8: שאלת ממקסמי רווח – התפלגות התשובות הכללית על פי שנת הלימודים

מז התרשים עולה כי ככל שהסטודנטים מתקדמים בלימודיהם הם נוטים פחות למקסם רווחים – עם השנים רבים יותר בחרו באפשרות "אין פיסורים". אם כן, לכאורה הלימודים דווקא מפתחים אצל הסטודנטים רגישות חברתית רבה יותר על חשבון המוטיבציה למקסם את הרווחים, או שהם מבינים טוב יותר את עלויות הפיטורים ומורכבותם מבחינה כלכלית. הסבר אפשרי אחר הוא שככל ששנת הלימודים מתקדמת יותר, עולה הסיכוי שהסטודנטים כבר נתקלו בשאלה זו ובמצאים העולים מהמחקר עליה.

חשוב גם לומר כי הנתונים ביחס לשנה הרביעית אינם מהימנים משום שמדובר ב-34 משיבים בלבד (לעומת 147 משיבים משנה ראשונה, 221 משנה שנייה ו-246 משנה שלישית). כמו כן לא בוצע ניתוח אקונומטרי – אי-אפשר לקשור באופן חד-משמעי בין שנת הלימודים לבין השינוי בתוצאות – ולכן ייתכן שההבדל בין השנים נובע ממקור אחר.

3. מסקנות

הסקר מראה שהסטודנטים חושבים שהאוניברסיטאות בארץ שונות זו מזו בדגשים שהן מרגישות בלימודי הכלכלה, וכי הן מתאפיינות במגוון של תפיסות ביחס ללימודי הכלכלה. ההבדלים ביניהן מתבטאים בין השאר במידת העיסוק בסוגיות כלכליות אקטואליות, במידת ההיכרות עם השיח הביקורתי, וביחס ללימוד ההיסטוריה והפילוסופיה של מדע הכלכלה. עם זאת, מן הסקר אפשר להסיק כמה מסקנות כלליות באשר להלך הרוח בקרב הסטודנטים לכלכלה ובאשר להשפעת הלימודים עליהם. הערכות הסטודנטים כפי שבאו לידי ביטוי בסקר תומכות בהערכות שבוטאו בדיוני קבוצת המחקר:

לימודי הכלכלה אינם מקנים היכרות מעמיקה דייה עם כלכלת ישראל. בתרשים 5 (לעיל עמ' 35) אפשר לראות ש"המשק הישראלי" הוא הנושא השני ברשימת הנושאים שיש לדעת הסטודנטים ללמוד יותר (לאחר "שוק ההון"). לעומת זאת, הנושא "עוני ואי-שוויון", שיכול להיות מרכזי בלימודי כלכלת ישראל, דורג במקום לא גבוה (שמיני מתוך 17). אפשר אפוא שהסטודנטים אינם רואים את הנושא "כלכלת ישראל" מן ההיבט החברתי אלא בעיקר מן ההיבט העסקי, הקשור בין השאר לשוקי ההון ולמטבע החוץ.

הלימודים אינם מקנים היכרות מעמיקה דייה עם ההיסטוריה הכלכלית ועם ההיסטוריה של המחשבה הכלכלית. שני תחומים שפורטו בשאלה 3 התייחסו לסוגיות אלו בדיוק: "היכרות עם זרמים וגישות שונות בכלכלה" ו"היסטוריה של המחשבה הכלכלית". תחומים אלו דורגו במקום לא גבוה (עשירי ותשיעי בהתאמה מתוך 17; ראו תרשים 5, לעיל עמ' 35). מכך אפשר להסיק שמרבית הסטודנטים אינם סבורים שידעתם בהיסטוריה כלכלית ובמחשבה כלכלית לוקה בחסר. אולם, סקירת הסילבוסים של הקורסים במחלקות לכלכלה מעלה את ההשערה שתחושה זו עשויה לנבוע דווקא מחוסר החשיפה של הסטודנטים לתחומים האלה (שלא כתחומים אחרים ברשימה, שלכולם הסטודנטים נחשפים בשלב כלשהו בלימודיהם).

הלימודים אינם חושפים דיים את הסטודנטים לביקורת ולמחלוקות בדיסציפלינה הכלכלית. בשאלה 3 לא צוין תחום שהתייחס מפורשות לעניין זה, אך אפשר להסיק על כך מהדירוג הממוצע של "כלכלה התנהגותית", שכן הכלכלה ההתנהגותית מאופיינת בביקורת על רבות מההנחות שבבסיס התיאוריה הכלכלית. התחום "כלכלה התנהגותית" דורג במקום גבוה (שלישי) ברשימת התחומים שלדעת הסטודנטים יש ללמוד יותר, ואולי יש בכך כדי להצביע על ציפייה בקרב הסטודנטים לעיסוק רב יותר בביקורת הכלכלה (ראו תרשים 5, לעיל עמ' 35). נוסף על כך, בשאלה 5, שבה התבקשו הסטודנטים לדרג את מידת הסכמתם עם כמה

היגדים, ההיגד שזכה להסכמה הרחבה ביותר היה: "רוב המודלים הכלכליים אינם מדויקים משום שהם מניחים התנהגות רציונלית" (4.03 נקודות בממוצע מתוך 5; ממצא יציב בקרב הסטודנטים בשנים א'-ג) (ראו תרשים 7, לעיל עמ' 37).

הלימודים אינם קשורים דיים לחידושים במחקר הכלכלי ולאירועים אקטואליים בכלכלה המקומית והעולמית. בשאלה 3, התחום "היכרות עם המחקרים הכלכליים הנעשים כיום" דורג במקום גבוה ברשימת הנושאים שיש לדעת הסטודנטים ללמוד יותר (חמישי מתוך 17; ראו תרשים 5, לעיל עמ' 35). כמו כן, אי-ההסכמה עם ההיגד "לימודי הכלכלה עוזרים לי לגבש עמדות פוליטיות" בשאלה 4 (פחות מ-2 נקודות; ראו תרשים 6, לעיל עמ' 36) מעידה אולי על מיעוט ההתייחסות לאקטואליה כלכלית.

הלימודים אינם מספקים הכשרה לשוק העבודה. ברשימת הנושאים שהוצגו בשאלה 3 זכו הנושאים "שוק ההון" ו"קורסים מוכוונים שוק העבודה" לדירוג הגבוה ביותר, כלומר הסטודנטים חושבים שיש ללמוד אותם במידה רבה יותר. יתרה מזו, הציפייה לקורסים מוכוונים עבודה עולה עלייה ניכרת עם ההתקדמות בלימודים: בשנה הראשונה – 5.2 מתוך 7; בשנה השלישית – 5.7 מתוך 7. ברוח זו, בשאלה 4 קיבלו ההיגדים "לימודי הכלכלה מבהירים לי את תפקיד הכלכלן" ו"לימודי הכלכלה מספקים לי כלים לשוק העבודה" ציון נמוך (שניהם קיבלו פחות מ-2.5 נקודות מתוך 5; ראו תרשים 6, לעיל עמ' 36).

לא נמצאה עדות חותכת להשפעת הלימודים על תפיסותיהם הערכיות של הסטודנטים לכלכלה בישראל. כמו כמה מחקרים אחרים שתוארו בסקירת הספרות, לא מצאנו שלימודי הכלכלה משפיעים על תפיסותיהם הערכיות של הסטודנטים. הממצאים בשאלה 5 אינם מעידים על מגמה של שינוי ערכי עם ההתקדמות בשנת לימודים (אלא, כאמור, על מגמה של שינוי בדפוסי המענה על השאלונים). בשאלה 6 נמצא כי הסטודנטים מבטאים רגישות חברתית רבה יותר עם ההתקדמות בשנת לימודים, אך מהנימוקים שצוינו לעיל אנחנו ספקנים באשר למובהקות התוצאה (ראו תרשים 7, לעיל עמ' 37; תרשים 8, לעיל עמ' 39).

לסיכום, מצאנו שלדעת רבים מהסטודנטים לימודי הכלכלה אכן מאופיינים בליקויים הבסיסיים שוועדת המל"ג עמדה עליהם. במיוחד בלטו התחושות שבתוכנית הלימודים לתואר בוגר חסרים תחומי ידע חשובים (כגון היכרות עם המשק הישראלי), וכן שהלימודים אינם מכשירים את התלמידים לשוק העבודה. עם זאת, הסקר לא העיד עדות ברורה שלימודי הכלכלה משפיעים על התפיסות הערכיות של הסטודנטים.

ה. מסקנות והמלצות

כאמור, קבוצת המחקר הוקמה בעקבות אי־נחת מסוימת מלימודי הכלכלה בארץ, הן בקרב הסטודנטים, הן בקרב אנשי סגל, הן בשוק העבודה הקולט את הבוגרים, והן בקרב ראשי המל"ג. לנוכח העובדה שללימודים אלו השלכות כלכליות, חברתיות וציבוריות נרחבות, הצבנו לעצמנו למטרה לבחון את סוגיית לימודי הכלכלה בישראל ולהציע הצעות לשיפורם. ראשית סקרנו ספרות מהעולם, מחקרים שניסו לבדוק את הקשר בין לימודי הכלכלה להטיות ערכיות מסוימות. בכמה מחקרים נמצא שישנה הטיה כזאת, אך לא נמצא ביסוס להשערה שללימודים עצמם יש השפעה אינדוקטריניטיבית על הסטודנטים. לכן, את ההטיה שנמצאה יש לתלות כנראה בנטייה התחלתית בקרב הסטודנטים לכלכלה. לאחר מכן בחנו את תוכניות הלימודים של האוניברסיטאות המובילות בעולם בתחום הכלכלה. ראינו שבניגוד להשערותנו יש הבדלים רבים בין האוניברסיטאות. בבחינת התוכניות מצאנו רעיונות טובים ויצירתיים הניתנים ליישום גם בארץ, וכמה מהם נציג להלן. החלק השלישי בעבודתה של קבוצת המחקר היה עריכת סקר בקרב סטודנטים לכלכלה בארץ. מטרת הסקר הייתה לבדוק אם שוררת תחושת אי־נחת בקרב הסטודנטים באשר ללימודי הכלכלה ומה ציפיותיהם מן הלימודים. כמו כן ניסינו לבדוק אם ישנה הטיה ערכית בקרב הסטודנטים לכלכלה שמקורה באינדוקטריניזציה.

מסקנתנו הכללית היא שללימודי הכלכלה במתכונתם הנוכחית שמים דגש רב מדי בלימוד מודלים תיאורטיים ומתמטיקה ומתמקדים פחות בהיסטוריה ובאירועים אקטואליים, ולכן הם מחמיצים את מטרתם בשני מובנים: (א) הם אינם מכינים באופן המיטבי את הבוגרים למלא בעתיד תפקידים בעלי השלכות חברתיות וכלכליות נרחבות; (ב) הם אינם מכשירים את הבוגרים בדרך הטובה ביותר להיות מדעני החברה העתידיים, חוקרים המכינים את המודלים הכלכליים בהקשרים רחבים יותר ומכירים בכך שישנם מודלים רבים ושונים זה מזה להסבר תהליכים בעולם. לנוכח זה, ברצוננו להציג כמה המלצות לתוכניות הלימודים בכלכלה, בתקווה שהן יאומצו במחלקות לכלכלה באוניברסיטאות בארץ, ולאחר מכן גם במכללות. היות שישנם הבדלים בין האוניברסיטאות בארץ, ההמלצות לא תמיד רלוונטיות לכל המוסדות.

1. היכרות עם התפתחות המחשבה הכלכלית וההיסטוריה הכלכלית

מההשוואה הבינלאומית שערכנו עולה שהכללת קורסים העוסקים בהתפתחות המחשבה הכלכלית ובסוגיות בהיסטוריה של הכלכלה בלימודים לקראת תואר בוגר בכלכלה היא כמעט בגדר מוסכמה בינלאומית. מצאנו גם כי חלק

מהאוניברסיטאות מחייבות לימוד של היסטוריה כלכלית בצורה זו או אחרת. אמנם בכמה אוניברסיטאות בארץ יש קורס בנושא התפתחות המחשבה הכלכלית, אך הוא מוצע רק במסגרת קורסי הבחירה, ובאוניברסיטת חיפה ובאוניברסיטה העברית אין קורס כזה כלל. גם קורס העוסק בסוגיות בהיסטוריה של הכלכלה אינו מוצע בכל האוניברסיטאות. עם זאת, בסקר שערכנו לא נמצא שהסטודנטים חשים במחסור משמעותי בעיסוק בתחומים אלו. להלן המלצותינו בעניין זה:

המלצות

- א. לכלול קורס חובה או בחירה בנושא התפתחות המחשבה הכלכלית בכל האוניברסיטאות בארץ (לאחר קורסי מבוא כתנאי קדם).
- ב. לכלול קורס בחירה בנושא היסטוריה כלכלית (לאחר קורסי מבוא כתנאי קדם).
- ג. במסגרת לימוד המודלים הכלכליים בקורסים המקובלים, מומלץ לדון בהקשרים התרבותיים שהמודלים נוצרו בהם וכן באירועים היסטוריים רלוונטיים.

2. היכרות עם ביקורת הכלכלה ועם מחלוקות בדיסציפלינה הכלכלית

כידוע, תחום הכלכלה מתאפיין במחלוקות סוערות בסוגיות רבות, בין השאר בשאלת תקפותם של מודלים תיאורטיים ובנושאים הקשורים למדיניות כלכלית. אולם למרבה הפלא ויכוחים אלו כמעט שאינם מוצאים את דרכם אל חומרי הלימוד, וכך נוצר בקרב הסטודנטים לכלכלה דימוי לא מדויק של עולם המחקר הכלכלי. הסקר שערכנו אינו מראה בבירור שהסטודנטים חשים בחסרון העיסוק במחלוקות אלו, אך ייתכן שהסיבה לכך היא שהם אינם יודעים די על קיומן. אמנם המחלוקות רבות, והכללתן בתוכנית הלימודים השגרתית עלולה לפגוע בלימוד המעמיק של המודלים התיאורטיים ובהקניית הידע הבסיסי בתחום הכלכלה – ידע שהוא חיוני להבנת המחלוקות ולעיסוק בהן. ואולם ניתוח ביקורתי באמצעות הכלים הנלמדים – ניתוח של הנחות היסוד והמודלים בכלל, ושל אירועים כלכליים אקטואליים בפרט – יאפשר לסטודנטים להבין טוב יותר את המודלים התיאורטיים עצמם ואף להשתתף בעתיד בשיח הכלכלי.

בתוכניות הלימודים שבדקנו במסגרת ההשוואה הבינלאומית לא מצאנו עדויות רבות ללימוד ביקורתי, אם כי יש לומר שנבצר מאתנו לבחון את התוכניות לפרטיהן. דוגמה מובהקת ללימוד ביקורתי מצאנו בקורס המבוא לכלכלה באוניברסיטת ברקלי. הקורס כולל ניתוח אירועים אקטואליים והיכרות מובנית עם מגוון דעות בתחום. להלן המלצותינו בעניין זה:

המלצות

- א. לשלב בקורסים הקיימים רכיבים ביקורתיים שמטרתם לחשוף לפני הסטודנטים מחלוקות בתחום הכלכלה. אפשר, למשל, להציג לפניו מפעם לפעם מאמרים ביקורתיים שאינם מורכבים מדי מבחינה תיאורטית.¹³
- ב. לשלב בלימודים התיאורטיים מטלות מעשיות שבהן יידרשו הסטודנטים להתמודד עם שאלות כלכליות מרכזיות (באמצעות קריאה וכתיבה).
- ג. להזמין כלכלנים בעלי גישות ותפיסות מגוונות לשאת הרצאות אורח לפני כל תלמידי המחלקה (למשל במסגרת קולוקוויים) או לפני קבוצות מהם (במסגרת קורסים מסוימים).

3. היכרות עם כלכלת ישראל

כדי להמחיש כיצד אפשר ליישם את התיאוריה הכלכלית, וכדי לעמוד על הקשר שלה למציאות הכלכלית בארץ, נחוץ כמובן להכיר את כלכלת ישראל ואת מקומה במרחב הגלובלי. בסקר שערכנו היה הנושא "המשק הישראלי" במקום גבוה מאוד (שני) ברשימת הנושאים שלדעת הסטודנטים יש ללמוד אותם במידה רבה יותר. זו עדות לכך שרבים מהסטודנטים צמאים להיחשף יותר לנושאים מציאותיים, אקטואליים וגם היסטוריים, הקשורים למשק הישראלי ולחברה הישראלית, גם אם הם חורגים מגבולות המודלים הכלכליים.

האוניברסיטאות בישראל שונות זו מזו מבחינה זו: באוניברסיטת תל-אביב הסטודנטים מחויבים ללמוד לפחות קורס אחד – ויותר מאחד אם הם חפצים בכך – מתוך מקבץ של ארבעה קורסים העוסקים בכלכלת ישראל, בהיקף של 2 נקודות זכות. לעומת זאת, באוניברסיטה העברית ישנו קורס בחירה יחיד על המשק הישראלי והוא מקנה 2 נקודות זכות. בקורס זה יכולים ללמוד רק כמה עשרות סטודנטים בכל שנה. ההשוואה לאוניברסיטאות בעולם מעניקה משנה תוקף לנחיצותם של לימודים אלו. מתברר שמרביתן מציעות קורס בחירה בנושא הכלכלה המקומית, ובחלק נכבד מהן מדובר בקורס חובה. להלן המלצותינו בעניין זה:

13 כגון מאמרים מהעיתון *The Economist* ומיומני רשת (בלוגים) של כלכלנים מובילים בעולם, כגון פול קרוגמן. ראו <http://krugman.blogs.nytimes.com>; www.economist.com; (אוחזרו ב-5.9.2011).

המלצות

- א. לכלול קורס חובה מרכזי שיעסוק בכלכלת ישראל ובהשתלבותה במרחב הגלובלי מן ההיבט המדיני, החברתי, הפוליטי, הבינלאומי וההיסטורי, בהיקף של 4 נקודות זכות לפחות.
- ב. במסגרת הקורס מומלץ לשלב נתונים עכשוויים מהמשק הישראלי עם מגמות בינלאומיות, כגון הצגת סקירות מקור-כלכליות או סקירות ספרות בתחום.

4. היכרות עם המחקר הכלכלי והאקטואליה הכלכלית

בשנים האחרונות נשמעת ביקורת על תוכנית הלימודים בכלכלה, בין השאר על קיבעון התכנים שהיא שרויה בו זה עשרות שנים, שבעקבותיו נפער פער גדול בין חומר הלימוד לבין המציאות המשתנה בארץ ובעולם (רפפורט 2005). ביקורת כזאת עלתה גם מן הסקר שערכנו – הרצון להכיר טוב יותר את המחקרים הכלכליים החדשים דורג גבוה יחסית (חמישי מתוך 17; ראו תרשים 5, לעיל עמ' 35). למעשה, בוגרים רבים של לימודי הכלכלה לא נדרשו לקרוא אף מאמר אחד בכלכלה בתקופת לימודיהם, ויכולתם לעשות זאת בעצמם כמעט שלא השתפרה בעקבות הלימודים. ההשוואה הבינלאומית מראה שבמרבית המחלקות המובילות לכלכלה בעולם מודגש גם התחום הזה. כמו כן, יש בהן כמה דוגמאות מעשיות לשילוב האקטואליה הכלכלית, וכן לשילוב חידושים מהמחקר העולמי (סוגיות בכלכלת הסביבה, כלכלת תקשורת בעולם המודרני ועוד) בתוכנית הלימודים. נעיר כי לא תמיד שררה תמימות דעים בין משתתפי קבוצת המחקר בעניין זה. למשל, בדיונים עלתה סוגיית קורסי החקר. מדובר בקורסי חובה הנלמדים בשנה השלישית בכל המחלקות בהיקף של 4 נקודות זכות, ויש מחלוקת באשר לנחיצותם. אחדים מהמרצים טענו שהם מלמדים חשיבה אינטגרטיבית ולכן חשיבותם גדולה, ואילו אחרים אמרו כי קורסים אלו אינם יכולים לפצות על המחסור בקריאת מאמרים בשאר הקורסים, וכי עדיף להחיל במקומם חובות קריאה בקורסים האחרים. להלן המלצותינו בנושא ההיכרות עם המחקר הכלכלי והאקטואליה הכלכלית:

המלצות

1. לשלב חידושים מהמחקר הכלכלי ששינו באופן מהותי את תפיסת הכלכלה, באופן שיאתגר את לימודי הליבה ואת ההנחות שביסודם (כגון ערעור הנחת הרציונליות, כלכלה סביבתית ותיאוריות חיפוש). אפשר גם לבנות קורס ליבה שיעסוק בתיאוריה כלכלית בת זמננו ברמה ההולמת לימודים לתואר ראשון.

- ב. לשלב קריאת מאמרים חדשים העוסקים בסוגיות עכשוויות במחקר הכלכלי בקורסים הקיימים ולבחון את המודלים הכלכליים לאורם, וכן לכלול בתוכנית הלימודים דוגמאות להתפתחויות כלכליות.
- ג. להציע תמריצים לאנשי מקצוע לכתוב ספרי לימוד עדכניים בעברית, ספרים שיהיו זמינים גם במהדורה אלקטרונית שתתעדכן תדיר.

5. הכשרה והכנה לשוק העבודה

אחת הסוגיות הבולטות ביותר שעלו מן הסקר היא חוסר שביעות הרצון של הסטודנטים מן ההכנה שלימודיהם מכינים אותם לעבודה מעשית בעולם הכלכלי. ההשוואה הבינלאומית העלתה שבמרבית המחלקות לכלכלה ההכנה לשוק העבודה היא אחת המטרות המפורשות של הלימודים, ואילו שליש מהמחלקות מזהירות שאחת ממטרות הלימודים היא לצייד את הסטודנטים בכלים להערכה של מדיניות ציבורית או לפיתוחה. לעומת זאת, במקצת המחלקות ההכנה לשוק העבודה איננה אחת ממטרות התואר, אף לא אחת המטרות המוצהרות. חלק מהאוניברסיטאות מתאימות את הלימודים למסלול המבוקש ומציעות, למשל, לימוד מתמטיקה בדרגות קושי שונות וכן מקבצים של קורסי בחירה לפי תחומי העניין.

אמנם ארבע מחמש האוניברסיטאות בארץ מצהירות שמטרתן להקנות כלים להשתלבות בשוק העבודה (אך אף אחת מהן אינה מתיימרת להקנות לסטודנטים כלים להערכת מדיניות ציבורית). ואולם תוצאות הסקר מעידות שלמרות ההצהרות, בעיני הסטודנטים ההכנה לשוק העבודה לוקה בחסר, ואפשר אולי לתלות את חוסר שביעות הרצון הזה גם בתיאום ציפיות לקוי בין הסטודנטים לבין המחלקות לכלכלה. יש להוסיף ולומר שגם מצד שוק העבודה נטען שבוגרי לימודי הכלכלה מגיעים למקומות העבודה כמעט חסרי כלים מעשיים ולכן זקוקים להכשרה נוספת.¹⁴

בטרם נעבור להמלצות בתחום זה נדגיש כי שלא כבתחומים הקודמים, מרבית ההמלצות שלהלן הן המלצות לשינויים מבניים בלימודי התואר בכלכלה. ברור לנו ששינויים כאלה דורשים התגייסות רחבת היקף של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, וכמובן – הקצאת משאבים. לפיכך אנו מציעים לראות בהן חומר כללי למחשבה ולא דווקא המלצות ליישום בטווח הקרוב.

14 הטענה עלתה בדיונים של קבוצת אנשי הסגל, מצד אישים בכירים הן במגזר העסקי והן במגזר הציבורי. עם זאת, יש להכיר בכך שאין די בלימודים לתואר בוגר להעניק הכשרה מקיפה בתחום כה רחב.

המלצות

- א. להוסיף לתוכנית הלימודים בכלכלה קורסי יסוד במימון ובחשבונאות.
- ב. לבחון את האפשרות לפצל את הלימודים למסלול תיאורטי ולמסלול מעשי – החל משנת הלימודים השנייה, כדי לאפשר לסטודנטים היכרות ראשונית עם העולם שהם נכנסים אליו בטרם יכריעו על המשך דרכם. במסגרת המלצה זו מוצעים הצעדים האלה:
  1. לקיים יום אוריינטציה על שני המסלולים המוצעים כבר בשנת הלימודים הראשונה, כדי לאפשר בחירה מושכלת ביניהם.
  2. לשלב במסלול המעשי התמחויות במשרדי ממשלה או בחברות עסקיות בתמורה לנקודות זכות או לשכר.
  3. לשקול פתיחת מסלול ישיר לתואר שני באחת האוניברסיטאות בעבור סטודנטים המעוניינים בקריירה אקדמית.
- ג. לחלופין מומלץ לאפשר לימודים לתואר חד-חוגי בכלכלה (באוניברסיטאות שאין בהן אפשרות כזאת), בהיקף של 80 נקודות זכות. התוכנית לתואר זה תכלול לימודים מעשיים ולימודים תיאורטיים בהיקף רחב יותר.
- ד. במידת האפשר מומלץ לקיים במסגרת הלימודים סיור או שניים במוקדים מרכזיים של העשייה הכלכלית בארץ (כגון בנק ישראל או בתי השקעות גדולים). במהלך הסיור ייפגשו הסטודנטים עם אנשי שטח ויוכלו ללמוד מהניסיון המצטבר.

רשימת מקורות

- זעירא, יוסף, 2009. "כלכלה: מדע, מקצוע או אידיאולוגיה?", אריה ארנון ומשה יוסטמן (עורכים), *מחלוקות בכלכלה*, ירושלים ותל-אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, עמ' 11–22.
- לביא, אהרון אריאל, 2009. *תכניות ליבה למערכת ההשכלה הגבוהה בישראל: נייר עמדה*, התאחדות הסטודנטים בישראל.
- רפפורט, מירון, 2005. "עוד אחד שלא מבין כלום בכלכלה", *הארץ*, 23.12.2005.

- Carter, John R., and Michael D. Irons, 1991. "Are Economists Different, and if So, Why?" *Journal of Economic Perspectives* 5(2): 171–177.
- Council for Higher Education – Israel, 2008. *Committee for the Evaluation of Economics Study-Programs: Evaluation Report*, Ruppin Academic Center (November), www.che.org.il/download/files/Ruppin%20Academic%20Center.pdf
- Frank, Björn, and Günther G. Schulze, 1998. "How Tempting is Corruption? More Bad News about Economists," *Discussion Paper no. 164/1998*, Stuttgart: University of Hohenheim.
- , 2000. "Does Economics Make Citizens Corrupt?" *Journal of Economic Behavior and Organization* 43(1): 101–113.
- Frank, Robert H., Thomas Gilovich, and Dennis T. Regan, 1993. "Does Studying Economics Inhibit Cooperation?" *Journal of Economic Perspectives* 7(2): 159–171.
- , 1996. "Do Economists Make Bad Citizens?" *Journal of Economic Perspectives* 10(1): 187–192.
- Frey, Bruno, and Stephan Meier, 2003. "Are Economists Selfish and Indoctrinated? Evidence from a Natural Experiment," *Economic Inquiry* 41(3): 448–462.
- Gandal, Neil, Sonia Roccas, Lilach Sagiv, and Amy Wrzesniewski, 2005. "Personal Value Priorities of Economists," *Human Relations* 58(10): 1227–1252.
- Marwell, Gerald, and Ruth E. Ames, 1981. "Economists Free Ride, Does Anyone Else? Experiments on the Provision of Public Goods, IV," *Journal of Public Economics* 15(3): 295–310.

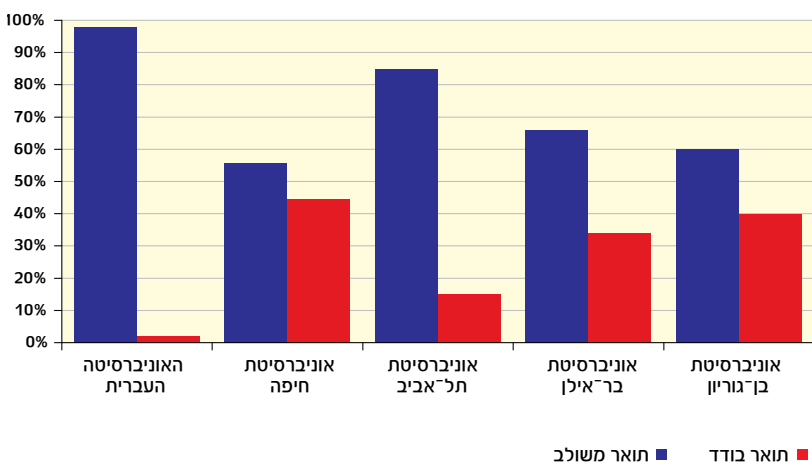
- Rubinstein, Ariel, 2006. "A Sceptic's Comment on the Study of Economics," *The Economic Journal* 116, 510 (March 2006), pp. C1–C9.
- Spence, Michael A., 1973. "Job Market Signaling," *Quarterly Journal of Economics* 87(3): 355–374.
- Yezer, Anthony M., Robert S. Goldfarb, and Paul J. Poppen, 1996. "Does Studying Economics Discourage Cooperation? Watch What We Do, Not What We Say or How We Play," *Journal of Economic Perspectives* 10(1): 177–186.

נספח: סקר הסטודנטים לכלכלה – נתונים, תרשימים ולוחות

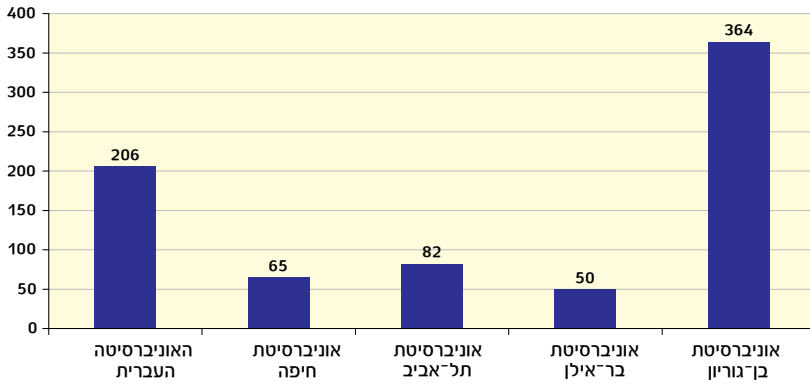
א. מאפייני המשיבים

- 60% מהמשיבים היו גברים, ו-40% נשים.
- ממוצע הגיל הוא 25 שנה (המבוגר ביותר – 38, הצעיר ביותר – 18).
- 85% מהמשיבים הם ילידי ישראל והשאר בעיקר עולים מברית המועצות לשעבר.
- 96% מהמשיבים על השאלון הם יהודים, 1% נוצרים, 1% מוסלמים, 2% אחר.
- 77% מהמשיבים חילונים, 14% מסורתיים, ו-8% דתיים.
- 70% מהסטודנטים משתכרים עד 3,000 ש"ח בחודש. 70% מהסטודנטים עובדים – 62% במגזר הפרטי, 31% במגזר הציבורי ו-7% במגזר השלישי.
- 30% לומדים רק כלכלה (חד-חוגי), 70% לומדים בחוג נוסף (דו-חוגי). מאלה המשלבים חוג נוסף, 52% משלבים לימודי כלכלה עם לימודי חשבונאות או מינהל עסקים.

תרשים א: הלומדים לתואר חד-חוגי לעומת הלומדים לתואר דו-חוגי לפי האוניברסיטה

תרשים ב: התפלגות ממלאי השאלונים על פי האוניברסיטאות

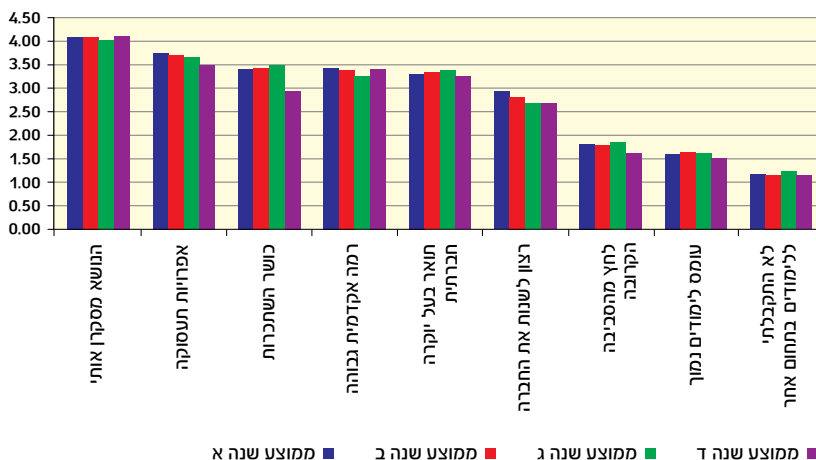

לוח א: מספר המשיבים על פי שנת הלימוד וסוג התואר

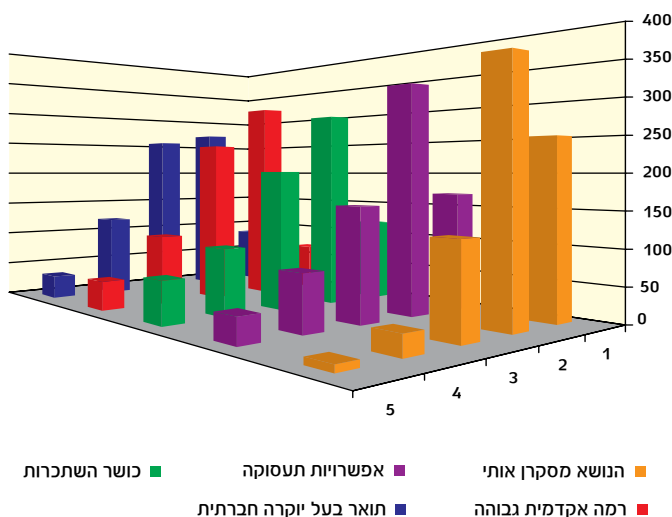
שנת לימוד	1	2	3	4	5	סה"כ
סטודנט לתואר ראשון	149	223	248	34	1	655
סטודנט לתואר שני	38	22	3	3	6	72
בוגר תואר ראשון			3		37	40
סה"כ	187	245	254	37	44	767

ב. יחסו האישי של הסטודנט ללימודי הכלכלה (שאלות 1-4)

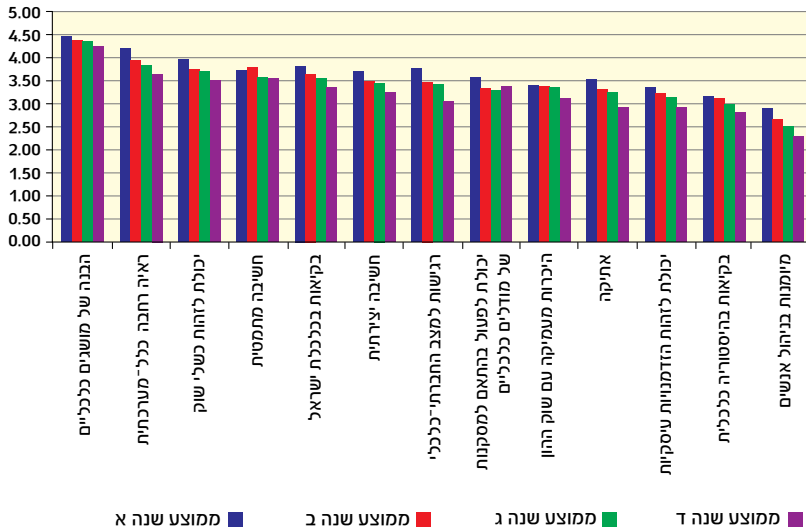
תרשים ג1: "עד כמה השפיעו עליך הגורמים הבאים בבחירתך ללמוד כלכלה?" – התפלגות על פי שנת הלימוד (1 – בכלל לא; 5 – במידה רבה מאוד)

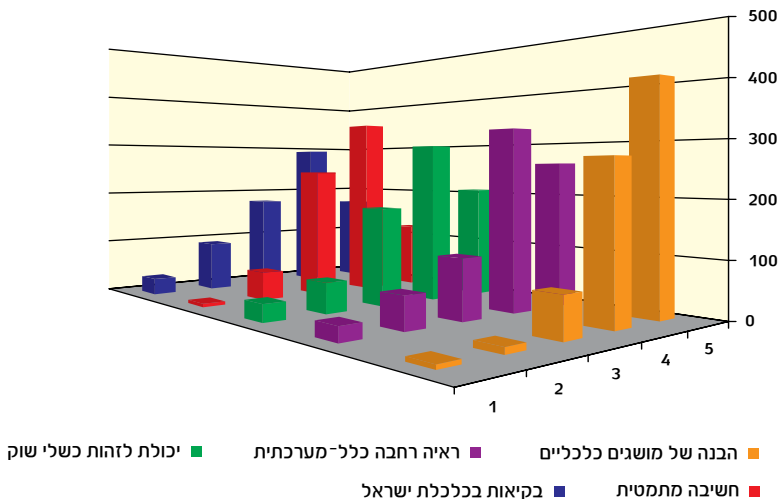
תרשים ג2: "עד כמה השפיעו עליך הגורמים הבאים בבחירתך ללמוד כלכלה?" – התפלגות המניעים שקיבלו את הציון הגבוה ביותר על פי שנת הלימוד (1 – בכלל לא; 5 – במידה רבה מאוד)

תרשים ד1: "מהן התכונות הדרושות, לדעתך, ממסיימי תואר ראשון בכלכלה?" – התפלגות על פי שנת הלימוד (1 – בכלל לא; 5 – במידה רבה מאוד)

תרשים ד2: "מהן התכונות הדרושות, לדעתך, ממסיימי תואר ראשון בכלכלה?" – התפלגות התשובות שזכו לניקוד הגבוה ביותר על פי שנת הלימוד (1 – בכלל לא; 5 – במידה רבה מאוד)

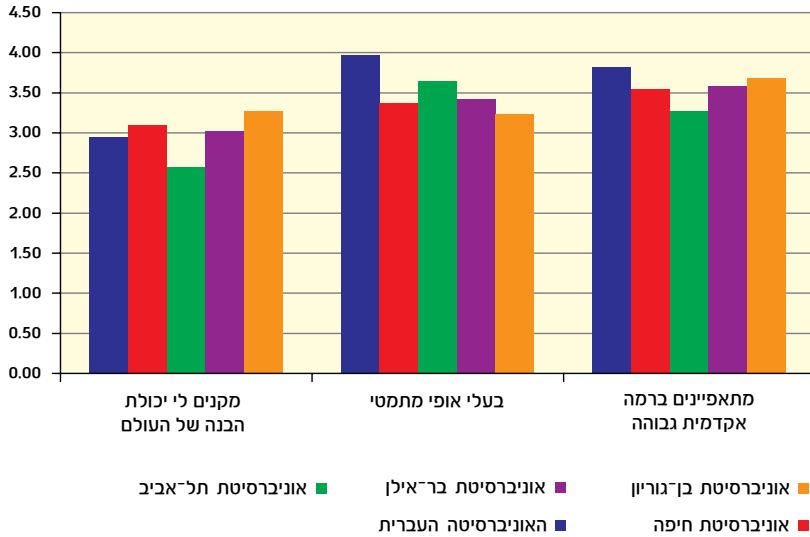

לוח ב: "לדעתך, עד כמה התחומים הבאים נלמדים בצורה מספקת במסגרת לימודי הכלכלה?" – ההבדלים העיקריים בין האוניברסיטאות

• דרישה נמוכה מן הממוצע לקורסים מוכוונים שוק העבודה (4.85 לעומת ממוצע כללי של 5.58). • דרישה גבוהה מן הממוצע ללימוד זרמים שונים בכלכלה (5.70 לעומת ממוצע כללי של 5.17).	האוניברסיטה העברית
דומה לממוצע הכללי.	אוניברסיטת חיפה
דומה לממוצע הכללי.	אוניברסיטת תל-אביב
• דרישה גבוהה מן הממוצע לעיסוק בדילמות ערכיות (5.50 לעומת ממוצע כללי של 5.24). • דרישה גבוהה מן הממוצע ללימודי ניהול וחשבונאות (5.30 ו-5.00 בהתאמה לעומת ממוצע כללי של 4.50). • דרישה גבוהה מן הממוצע לקורסים מוכוונים שוק העבודה (6.23 לעומת ממוצע כללי של 5.58) ולקורסים העוסקים בשוק ההון (6.38 לעומת ממוצע כללי של 5.78). • דרישה נמוכה מן הממוצע לעיסוק בעוני ובאי-שוויון (4.70 לעומת ממוצע כללי של 5.20) ובהיסטוריה של המחשבה הכלכלית (4.40 לעומת ממוצע כללי של 5.10).	אוניברסיטת בר-אילן
דומה לממוצע הארצי.	אוניברסיטת בן-גוריון

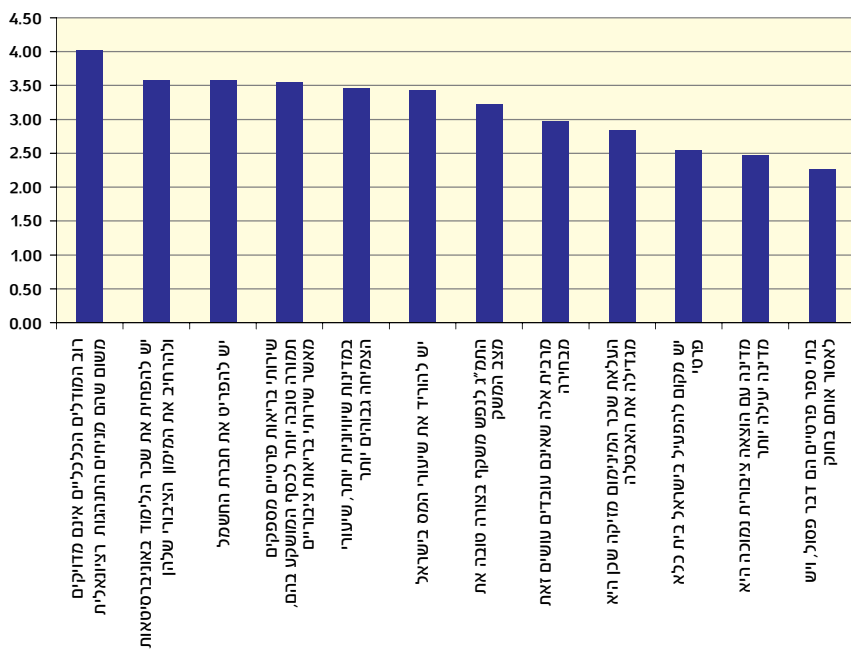

תרשים ה: "עד כמה אתה מסכים עם ההיגדים הבאים לגבי לימודי הכלכלה?" – התפלגות התשובות שזכו לניקוד הגבוה ביותר על פי אוניברסיטה (1 – בכלל לא; 5 – במידה רבה מאוד)

ג. עמדות הסטודנט בסוגיות אקטואליות (שאלה 5)

תרשים ו: מידת ההסכמה עם היגדים בסוגיות אקטואליות – ממוצע התשובות הכללי (1 – בכלל לא מסכים; 5 – מסכים במידה רבה)

משתתפי קבוצת המחקר (בסדר אלפביתי)

הסטודנטים

יובל אופק, בוגר החוג לכלכלה באוניברסיטת חיפה בתוכנית המצטיינים "אופקים", סטודנט לתואר שני בכלכלה בתוכנית המחקרית המשותפת של אוניברסיטת תל-אביב והאוניברסיטה העברית בירושלים; כתב כלכלי בעיתון הדרך הירוק.

קריסטינה גרינשפון, סטודנטית לכלכלה וליחסים בינלאומיים באוניברסיטה העברית בירושלים; עובדת במשרד האוצר.

רוני הכהן, בוגרת המחלקות לכלכלה ולמדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים; עובדת במועצה הלאומית לכלכלה.

טל וולפסון, בוגר המחלקות לכלכלה ולפילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים; רכז התוכנית לכלכלה וחברה במכון ון ליר בירושלים.

יעל חכים, סטודנטית לכלכלה ולמשפטים באוניברסיטת חיפה.

שי זאב יוסיפון, סטודנט לכלכלה ולמינהל עסקים במכללה למינהל; עובד במחלקת תורמים ושוחרים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ניר ינובסקי דגן, בוגר התוכנית הבינתחומית של אוניברסיטת תל-אביב, סטודנט לתואר שני בכלכלה באוניברסיטת תל-אביב.

אהרן אריאל לביא, בוגר המחלקות לכלכלה ולגיאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים, סטודנט בתוכנית למדע, טכנולוגיה וחברה ובמכון הגבוה לתורה באוניברסיטת בר-אילן; חבר מחלקת המחקר והמדיניות של התאחדות הסטודנטים בישראל.

צביקה מסינג, סטודנט לכלכלה ולפילוסופיה באוניברסיטת תל-אביב; עובד בחברת VMware.

ציון נקאש, סטודנט לכלכלה ולמינהל עסקים באוניברסיטה העברית בירושלים.

נעה סנדלר, בוגרת המחלקות לכלכלה ולמינהל עסקים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב; ממקימי פורום הסטודנטים לכלכלה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

איתמר פרלוב, בוגר המחלקות לכלכלה ולמינהל עסקים באוניברסיטה העברית בירושלים; לשעבר עובד בבנק ישראל.

אוהד קוטלר, סטודנט לכלכלה, מדע המדינה ופילוסופיה באוניברסיטה העברית בירושלים; עובד במועצה הלאומית לכלכלה.

עדי שמש, סטודנטית לכלכלה ולמינהל עסקים באוניברסיטה העברית בירושלים; עובדת בבנק ישראל.

רעות שפיגלמן, סטודנטית לכלכלה ולחשבונאות באוניברסיטה העברית בירושלים; עובדת במשרד המדען הראשי במשרד התמ"ת.

מלווה מקצועי: יניב רינגוורץ, דוקטורנט לכלכלה באוניברסיטה העברית בירושלים.

אנשי הסגל¹⁵

פרופ' לאה אחדות, המרכז האקדמי רופין; התוכנית לכלכלה וחברה במכון ון ליר בירושלים.

ד"ר יעקב ברוידא, יועץ למנהלת חטיבת המחקר בבנק ישראל.

גב' ורד דר, כלכלנית ואסטרטגית ראשית, פסגות – בית השקעות.

פרופ' נתן זוסמן, המחלקה לכלכלה, האוניברסיטה העברית בירושלים; התוכנית לכלכלה וחברה במכון ון ליר בירושלים.

ד"ר חוסני זועבי, בית הספר לכלכלה, אוניברסיטת תל-אביב.

ד"ר ארז סיניבר, דיקן בית הספר לכלכלה, המכללה למנהל.

מר יניב ריינגוורץ, המחלקה לכלכלה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

ד"ר אלדד שידלובסקי, ראש אגף כלכלה ומחקר, משרד האוצר.

ד"ר משה שעיו, המחלקה לכלכלה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

מר אמנון שרייבר, המחלקה לכלכלה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

---

15 אנשי הסגל המופיעים ברשימה היו שותפים לדיוני הקבוצה והם מכירים בחשיבות הדיון על מבנה הלימודים במחלקות לכלכלה, אולם אין בכך לומר שכולם מסכימים הסכמה מלאה עם מה שנכתב במסמך זה ועם ההמלצות המופיעות בו.

הופיעו בסדרת ניירות עמדה

1. **שוק העבודה בתהליך היציאה מהמשבר הכלכלי: תמונת מצב**
לאה אחדות
2. **שכר מחיה הוגן**
דוהן פרסיץ
3. **קואופרטיבים חברתיים לשילוב בעבודה של אוכלוסיות מוחלשות**
יפעת סולל

ניירות עמדה אלקטרוניים בלבד

1. **הרקע לגידול במספר מקבלי הבטחת הכנסה בשנים 1984–2001**
אריק שרמן
2. **תרומת המדיניות הניאו-ליברלית לכשל בטיפול בעורף בזמן מלחמת לבנון**
השנייה: שאלות לוועדות אילון ווינוגרד
פרנסס רדאי
3. **המשבר הכלכלי ושוק העבודה: טיוטה לדיון**
לאה אחדות ונועם זוסמן

רח' ז'בוטינסקי 43, ת"ד 4070, ירושלים 91040, טל' 02-5605222, פקס 02-5619293
43 Jabotinsky St. P.O.B. 4070, 91040 Jerusalem, Tel. 972-2-5605222, Fax. 972-2-5619293
شارع جابوتنسكي ٤٣، القدس ٩١٠٤٠، ص. ب. ٤٠٧٠، تلفون: ٥٦٠٥٢٢٢-٠٢، فاكس: ٥٦١٩٢٩٣-٠٢
E-mail: vanleer@vanleer.org.il | www.vanleer.org.il